

Ro'monning Mavzu'i To'g'risida

Turkiston feodallarining keyingi vakili bo'lg'an Xudoyorning o'z xohishi yo'lida dehqon ommasi va mayda hunarmand - kosib sinfini qurbon qilishi, mamlakat xotin-qizlarini istaganicha tasarruf etishi, bunga qarshi kelguchilar tilasa kim bo'lmasin, rahmsiz jazo berishi ro'monning mavzu'idir. Xudoyorning bu yo'ldagi birinchi istinodgohi bo'lg'an ulamolar, ularning ichki-tashqi ahvoli, axloqi, madrasa va oila hayoti, ulamoda insoniy his bitkanligi va qolg'ani ham xabosat[1] pardasi ostida sezilmas darajaga yetkanligi mundarija sig'dirg'an qadar bayon qilinadir. Bular ro'monning nomarg'ub - manfiy qahramonlari. Ikkinchi tarafda mazkur qora kuchlarga qarshi "tuban" sinf - kambag'allar, ularning xonliq tuzilishiga, qora kuch - ulamo alayhiga chiqishi. Mehnatkash kambag'allarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmishi va bir-biriga aloqasi, samimiyati.

Albatta, men bu so'ng'i marg'ub qahramonlarni o'zbek tarixining hazmi ko'targan qadar o'z holicha olishqa tirishdim. Ularning xon va ulamoga qarshi isyoni tabiiy - shar'iydir. Chunki shundan ortig'o soxta bo'lishi ustiga kitobning qadri ham tushur edi. Shu ikki sinf kurashini tasvir qilish vositasida xon harami, xotinlari, qirq qizlar, tarixiy va etno'g'rafiy lavhalar, o'zbek hayoti, qiziqchilig'i, tanqidchilig'i, o'zbek xotin-qizlari orasidagi iste'dod, shoirlar, azkiyachilik va boshqa yana ko'b nuqtalarni qamrab olindi.

Ro'monda yana bundan boshqa ko'b jihatlar bor. Ularni bu yerda sanab o'lturish hojat emas, ular muhtaram o'qug'uchining nazaridan qochib qutilmas.

Abdulla Qodiriy (Julqunboy)

Toshkand, 1928-nchi yil, 5 fevral

- Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning - Ra'nosi.Mirzo

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin Ne baxt Ra'no xaridoring talab ahlining - Mirzosi.Ra'no

Ra'noning Egasi

Solih maxdum bu kun odatdan tashqari yeshilib ketdi, masjididan chiqib to'g'ri qassobning oldig'a bordi, bir tangalik go'sht, sakkiz pullik piyoz olib havalisiga keldi. Maktabda husnixat mashq qilib o'lturg'uchi bolalar ichidan ikkitasini gulzorni supurib, suv sepihka buyurdi va o'zi go'shtni ko'tarib ichkariga kirdi.

Nigor oyim hozirg'ina qizlarni ozod qo'yub, ko'krak bolasini bag'rig'a olg'an edi. Ra'no havli yuzida ikkita ukasining o'rtasig'a tushib, ularning loy o'yunig'a ishtirok etar, yer supurib yotqan soch o'rumlarining tuproqqa belashkanidan xabarsiz edi.

Go'sht ko'tarib yo'lakdan kirgan Solih maxdumning ko'zi Ra'noning shu holiga tushdi:

- Balli Ra'no, ana jinnilik! - dedi maxdum, - atlas ko'ylak senga hayf, senga bo'zdan boshqasi albatta hayf!

Ra'no o'rnidan turdi, dadasidan uyalib loyliq qo'llarini orqasig'a yashirdi.

- Uyat emasmi, yuv oq'lingni, yuv! Ukalaringni bola desam, sen ulardan ham oshib tushasan!

Ra'no yugurib ariqqa ketdi, Nigor oyim o'lturgan joyidan "Ra'noning aqli tushsin" deb kulib qo'ydi. Solih maxdum hanuz Ra'nodan koyib kelar edi:

- Ishing bo'lmasa kitob o'qi, hustixat ol, sen kulolning qizi emassanki

Solih maxdum go'shtni Nigor oyimning yonig'a qo'yub o'zi zina bilan ayvonga chiqdi.

Maxdum tomonidan Ra'noning tergalishi Nigor oyimni uncha mashg'ul etmadi. Ammo hozir uning ko'ngliga kelgan masala erining chiqim vajiga favqulodda yeshilib ketishi edi. To'g'ri, Nigor oyimning oshxonasig'a shuningdek bir necha choraklab go'shtlar ko'b kelar edi, faqat eti tomonidan emas. Solih maxdumning jo'mardlig'i ko'pincha yigirma paysa[2] etdan narig'a oshmas, shunda ham bolalardan mo'mayroq "ozodliq" kelib qolsa yoki "panjshanbalik" kutkandan ortig'roq tushsa.

Shuning uchun Nigor oyim bu jo'mardliq haqini eriga beralmadi:

- Go'shni ko'broq olibsizmi Anvar buyurg'anmidi? - deb so'radi.

- Yo'q, - dedi maxdum sallasini qoziqqa ila-ila, - bir manti qilayliq, - dedim, - manti yeganimizga ko'b bo'ldi, vallohi a'lam

Ra'no yuvinib keldi, dadasiga uyat aralash bir qarab oldida, Nigor oyimning yonig'a o'lturdi va onasining bag'rida emib yotqan chaqaloqning kichkina mimit qo'llarini suyub o'pdi.

Solih maxdum yeshinib kelib ona-bolaning ustida to'xtadi.

- Sen mundane keyin kichkina bo'lmysan qizim, Ra'no, - dedi maxdum nasihatomuz, - shu ukalarig bilan qilib o'lturgan ishingni kishi ko'rsa nima deydi. Inshoolloh uy egasi bo'lishg'a yaqinlashib qolding. Endi tosh-tarozuni ham shunga qarab qo'yishing kerak, qizim.

Ra'no qizarinib onasig'a qaradi, yana mimit qo'lni o'pishka mashg'ul bo'ldi.

- Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha, - dedi Nigor oyim, - quyulmaydirg'ang'a o'xshaydir.

Bu so'zdan Ra'no uyalib, boshini chaqaloqning bag'rig'a tiqib oldi. Solih maxdum kulimsigan ko'yi dahlizga yurub bordi va oyog'ini kafshiga uzatdi.

- Tur, yotma Ra'no! dedi dahlizdan, - go'shtni onangg'a to'g'rab ber, piyozni art! Anvar akang ham kelib qolar, taom asrga tayyor bo'lsin!

Ra'no dadasini uzog'latib, boshini ko'tardi, onasig'a o'pka aralash kulib qaradi. Uning bu qarashidan onasining boyag'i so'ziga qarshi rizosizliq onglashilmas, balki shodliq ma'nolari o'qulur edi. Darhaqiqat, eru xotin oralarida o'tkan ikki kalima so'z shu oila gulshanida o'skan Ra'noning istiqbolini ochiq belgilar edi. Nigor oyim "Ra'noni egasiga topshirmag'uningizcha" deb garchi bir muncha qo'polroq ta'bir bilan bo'lsa ham "Ra'noning egasi" borlig'ini so'zlar, Ra'no esa "egasini kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg'ani uchun jodu ko'zida rizosizliq emas surur ma'nolari o'ynatar edi.

Dadasining "Anvar akan ham kelib qolar, taoming asrga tayyor bo'lsin!" jumlasini Ra'noga yana ochiq, yana ravshan ta'minot berar edi

Amir Umarxonning Kanizi

Solih maxdum 1230-1290-nchi hijriy yillarda "Ho'qandi firdavsmonand"da yashag'an bir muallim va imom, o'z zamonasining istilosi bilan aytikanda "maktabdor domla"dir. Solih maxdum sinfi jihatdan ulamo oilasiga mansub bo'lib, bobosi Olimxon va Umarxon davrlarida muftilik, qoziliq mansablarida xizmat qilg'an, otasi ersa Qo'qonning Madali (Muhammadali) xon madrasasida necha yillar mudarris bo'lg'andir. Qisqasi maxdumning ota-bobolari xonlar qoshida mumtoz va xalq nazarida "sharafflik va muhtaram" mavqi'ni ushlab kelganlar. Biroq bu mumtoz silsila bizning maxdumgacha yetib kelalmay, Mamadalixonning qatli bilan birga kesilgan, buning mojarosi ersa quyidag'ichadir:

Turkiston xonlig'i tarixidan xabardor kishilarga ma'lumdir, Amir Umarxon oxir umrida o'z saroyidagi yosh kanizlardan biriga muhabbat qo'yadir. Kaniz yosh bo'lg'anlig'i va balog'atka yetmaganligi uchun uni nikohiga ololmay vaqt kutadir. Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetalmay vafot qiladir, boyag'i kaniz qiz balog'atka erishadir va bir husniga o'n husn qo'shulib otaning bolasi bo'lg'an Madalixonni ham o'ziga oshiq qiladir. O'z saroyida o'skan bu qizni yosh xon hamisha ko'z o'ngida yuritsa ham biroq tarixning bizga xabar berishiga qarag'anda Madalixon shu qizning dardida necha yillar yonadir. Chunki ulamolar bu go'zalni Madaliga ona maqomida hisoblab, nima uchundir xonning orzusig'a ko'ndalang keladilar:

"Otangiz, agarchandi kanizni o'z nikohlariga olmagan bo'lsalar ham va lekin balog'atka erishkach olarmad deb niyat qilganlar. Binobarin bu kaniz sizga ona maqomida, shari'at ruxsat bermaydir!" deydir.

Madalixon bu fatvodan keyin dardini ichiga yutishg'a majbur bo'lib, ammo ikkinchi tarafdin o'zining orzusig'a qarshi borg'an ulamoni sekin-sekin "ilmiy" ishlardan olib ular o'rnig'a yangilarini qo'ya boshlaydir. O'z orzusig'a zamin hozirlag'ach, bir necha yilni o'tkazib, yana ulamog'a shu to'g'rida fatvo so'rab murojaat qiladir. Tabiiy, yaqindag'ina og'zi oshqa yetkan yangi ulamolar o'z valiyi ne'matlari bo'lg'an Madalixonig'a xiyonat qilmaydirlar-da:

"Ba nazdi mujtahidini kirom asli e'tibor aqdi shar'iydir[3]. Otangiz marhum nikohlanaman deb aytkan bo'lsalar ham nikohlandim, deb aytmaganlar. Bas, amiralmo'minin mazkurani xud nafs[4] aqdi shar'iy[5] qilsalar joiz va durustdir. Vallohi a'lam bissavob" deb fatvonomani "binni mufti marhum", "binni mudarris marhum", "binni Ho'qandiy marhum" muhri bahaybatlari bilan qalashdirib beradirlar va Madalixon to'y va tomoshalar bilan murod-maqsadig'a yetadir

Kimlarning vositasi bilandir mazkura go'zal kanizning ta'rifi Buxoro amiri amir Bahodir (Botur) xong'a yetib ul ham ilgari haligi kanizga g'oyibona oshiq bo'lg'an edi. Ammo qaysi yo'l bilan bo'lsa ham kanizni ko'lg'a kirgizish fikrida bosh og'ritib, nos chakib yurgan Bahodirxon qulog'ig'a bu xabari jonso'z yetib dumog'idan dud chiqadir va darhol Buxoroning zabardast ulamo, mufti, a'lam, hokazo va alo-hozalqiyos peshvolarini o'z huzuriga chorlab, darg'azab voqi'ani so'zlaydir va ulardan darhol bir "fatvoyi bahaybat"ni talab qilganida ulamoyi kirom ham daron botahorat-betahorat, masalani eshitar-eshitmas fatvo yozadilarkim: "Bir jamoa mo'minlarga amir bo'lg'an zotning vazifasi shar'iyi shuldukim, islomda ustivor turg'ay, ahkomi islomni kamokon[6] ijro qilg'ay. Har bir amirikim arkonni islomdan zarracha yuz o'gursa ul kimarsa jamoai islom ustiga amir emas sharirdir[7]. Nauzanbillahkim Farg'ona va Turkiston mamlakatining alhol[8] amiri bo'lg'an Muhammadalixon volidining mankuhasi[9], ya'ni volidai ayni va rizo'isini[10] o'z aqdig'a olibdir, nauzanbillahi, nauzanbillahi. Oyat va ahodisi sharifa va ba chahori mazhab va ba nazdi mujtahidini kirom va ulamoi zul-ehtiro mutfafaqun alayhi kofirdir. Kazolika[11] o'shandog' murtadning qatli avvalo digar islom amirlariga va ba'd az barcha mo'minlarga farzi ayndir!"

Darvoqi "xolisona" bu fatvoga amir Bahodirxon "betarafona" qiymat berib, "din yo'lida xolis bir jihodi akbar" deb jami'i qo'shunlari bilan Farg'ona ustiga yurish qiladir. Amiri Bahodirning bu "xolisona" jihodi Turkiston xonlig'i tomonidan qanday muqovamatlarga[12] uchradi va ikki tarafdin qancha boshlar kesildi, albatta bu to'g'rida bizning ishimiz yo'qdir. Faqat bu mojarodan bizga keraklik nuqta shundakim, natijada Madalixon shikast topdi, ham amiri Bahodirxon tomonidan qatl qilindi. Madalixonig'a fatvo yozib bergan Qo'qon ulamolardan bir nechalari had uruldilar[13] va bir nechalari qochib qutuldilar. Amiri Bahodirxon bo'lsa Farg'ona hukumatiga o'z kishisini qo'ydi, fathu nusrat bilan kanizni olib Buxorog'a qaytdi. Maqsadg'a kelsak Madalixonig'a fatvo yozib berishda ishtirok qilgan va Bahodir tomonidan hac urulg'an ulamolarning biri shu bizning Solih maxdumning otasi edi. Had urulg'andan so'ng ko'b yasholmadi, o'ldi va shuning bilan bu oilaning burungi imtiyoz va sharafi ham bitdi. Chunki mundan so'ng Turkiston taxtiga o'lturgan xonlarning hammalari deyarlik Buxoro amirining himoyasida kabi edilar. Va Madalixonning fatvosiga ishtirok qilgan ulamolar hamisha e'tiborsiz, mardud bo'lib[14] qoldilar.

Maxdumning Uylanishi Va Maktabdorlig'i

Solih maxdum otasining vafotida yigirma yoshliq talaba edi. Otasi marhum bo'lg'andan so'ng o'zidan bir necha yosh kattaroq og'asi Marg'ilong'a imom bo'lib oilasi bilan ko'chib ketdi. Solih maxdum onasi va o'n olti yoshliq Na'ima ismlik singlisi bilan Qo'qonda qo'ldi. Birar joydan kelim bo'lmaganliqdan bu oila ko'b tanglikka tushib oxirida Solih maxdum tahsilni tark etishka, qorin to'ydirarliq bir kasb izlashka majbur bo'ldi.

Albatta Solih maxdum og'irroq kasbni uxda qilolmas, imoratka bo'lsa soqoli chiqmag'anliqdan yarolmas edi. Ko'b ozor chekib nihoyat qorindosh-urug' va mahalla kishilarining kengashlari bilan o'z uyiga maktab ochdi, mahalladan besh-o'nta bola yig'di va yeng shimarib maktabdorliqqa boshladi.

Bir necha yil maktab rivojga minmadi, ya'ni bolalar o'n besh-yigirmatadan narig'a o'tmay, "panjshanbalik" arang it azobi ro'zg'org'a yetib turar edi. Maxdum va oilasining shundan boshqa daromad manba'lari bo'lmaganliq uchun har holda, yana shunga qanoat qilmoqqa majbur edilar.

O'g'ul yigirmaga, qiz o'n beshka yetdimi onalarning dardi kelin va kuyav savdosi bo'lib qoladir. Shunga o'xshash maxdumning onasi Mohlar oyimning kerali go'yo "dard ustiga chipqon" edi: maxdumning yoshi yigirmadan oshti, Na'ima ham o'n sakkizga to'ldi, ya'ni kelin ham kerak, kuyav ham. Na'ima to'g'risidan tashvish yo'q, husn, odob, yumish, hammasidan ko'ngil to'q, bek bo'lmasa bekdoda, mudarris bo'lmasa mukarrir[15].

Ammo maxdum masalasi bir oz mushkiloq edi: topish, tutish ma'lum, otasidan qolg'ani faqat ichki-tashqi havli, mundan boshqa hech gap. Bas, Mohlar oyim o'z tirikligida maxdumning "boshini ikki" qilmasa, o'zidan so'ng uning uylana olishi amrimahol. Shuni ko'zda tutib Mohlar oyim maxdumning uylanishiga mazkura Na'imani vosita qilmoqchi bo'ldi. Ya'ni Na'imani uzatib evaziga uzatilgan joydan kelin olmoqchi edi. Qarshi quda bo'lmoq uchun qizliq va o'g'ullik havlini uchratish va buning ustiga "naslu nasabda tekislik", olinadig'an kelinning silliqina bo'lishi ana shunday mushkilotlar orqasida ikki yil chamasi Na'imaning umri sarg'ayib o'tdi. Yurt emasmi, degandek yurtchilikda yurak og'rig'ig'a davo topilmay qolmas. Shunga o'xshash Mohlar oyimning yarasi ham nihoyat uchunchi yilda davosini topdi:

Xon o'rdasining mutavaffo[16] mirzolaridan bittasining madrasada o'qub yurg'an o'g'li bor edi va uyida chaqich chaynab o'lturgan o'n olti yoshliq qizchasi ham bor edi. Bu oila Mohlar oyimning taklifini ma'almamnuniyat qabul etdi. Chunki "o'xshatmay uchratmas" degandek narigi taraf ham Mohlar oyimning bittasi edi. Sovchilar Na'imani yoqtirib Mohlar oyimning taklifini qabul qilib ketdilar. Mohlar oyim marhum mirzoning uyiga qiz ko'rgali borib ul ham "qizi jajjigina ekan" deb keldi. Kuyavlar ko'ruilib ular ham zararsiz topildilar. Shartu sharoit so'zlashildi: ikki orada qalin-palin degan gaplar yo'q, har kim o'z ulushiga tushkan osh-suvini qiladir, kelinni o'rab-chirmab oladir, vassalom.

"Hay etti, huy etti, ikki koski to'y etti" deganlaridek har ikki to'y ham bir hafta ichida o'tti, Na'imaxonim uyoqqa ketib, Nigorxonim buyoqqa keldi. Shunday qilib Solih maxdum xotinliq bo'ldi.

Solih maxdumning maktab ishi ham uchunchi yildan boshlab bir oz jonlang'an, bolalar ham o'ttuz-qirqqa yetkan edilar. Solih maxdum o'ttuz yoshlarga borg'anda maktabdorlig'i ham yaxshig'ina shuhrat topadir, shogirdlar soni bir yuzga yetadir. Mehmonxona torliq qilg'anliqdan maktab uchun maxsus bino yopadir, imlo, insho va husnixat mashqi uchun alohida xona ayiradir. Maxdum yolg'in shuning bilangina qanoatlanmay xotini Nigorxonimni ham ishka soladir, ya'ni uning savodini tuzatib "otin bibi" qiladir. Ikki-uch guzarining qizlari Nigorxonimning sabog'ig'a yig'iladirlar. Qisqasi, maxdum maktabdorlikda yaxshi shuhrat qozong'anidek, uy-ro'zg'orini, yurish-turish, kiyim-solim va boshqa taraflarini ham tuzatib oladir. Qirq yoshlarida mahallaga imom bo'ladir va maktabini yana ham kengaytirib shu dahaning har bir tabaqasi ichida "ustoz mulla Solih maxdum" bo'lib taniladir. Masalan, o'zida savod chiqarg'an kosib, savdogar, mullabachcha (madrasa talabasi) va shuningdek yangi bo'g'img'lariga ustozlik unvonini oladir. Hatto keyingi vaqtlarda uning shogirdlaridan xon o'rdasigacha borib kirganlari bordirkim, maxdumning bu muvaffaqiyatini boshqa boblarimizda o'qursiz.

Maxdumning Ba'zi Xislatlari

Yuqoridan o'qug'uchig'a bir daraja onglashilg'an bo'lsa kerakki, yaqin yigirma yillardan beri maxdumning maxdumning kelimi shahar yoki qishloq so'rab turg'an bir bekcha bo'lsa-da, undan quyiroq, har holda shahar madrasasida darsto'lik qilib, vaqfni o'z qabzig'a[17] olg'an bir mudarrisning tushimidan albatta ko'b. Kelimning shu yo'sun yaxshi bo'lishig'a qaramasdan uning tabi'atida harchand tirishilsa ham maxtab bo'lmaydirg'an xususiyatlar bor: xasislikka o'xshag'an holat, tama'girlik kabi odat, ichqoralik singari harakat va amsoli

Yosh chog'ida otasi o'lib, qattig'chiliqda o'sdi, uning ba'zi yarashmag'an harakatlari balki o'sha qattig'chiliqning ruhka singib qolg'an yomon ta'siridir. Har holda bizning mundagi vazifamiz maxdumni tahlil qilish emas, balki uning shaxsiga xiyonat va bo'hton qilishdan saqlanib, ya'ni ortdirmay va kamitmay o'qug'uchig'a butun taqdim eta bilishdir.

Oyni etak bilan yashirib bo'lmaydir. Maxdumning xasislikka o'xshash holatlari albatta bor edi. Maxdum topib-tutmag'an yillarda bu ishni yo'qliqdan qiladir, desak-da keyingi vaqtlarda ham shu odatini tark etmagani uchun tabi'aida bir muncha xasislik bor ekan, deymiz.

Ko'ylak-ishtonning aksar yetti-sakkiz joyidan yamog'i bo'ladir. Yetti qishdan beri guppi chopon yangilangani ma'lum emas, faqat qish kelib ketkan sayin alak guppining yangi o'zgaribkina turadir va astari yil sayin yangidan-yangi yamoqlar bilan boyidir, shu guppi butun umrida birgina martaba va shunda ham maxdumdan beruxsat ammo, Nigor oyimning zo'ri bilan tog'orag'a tushib cho'mildi. Bu kunda bo'lsa to'rt yil burung'i g'usli, yetti yillik tusi, turlik-turlik yamog'i bilan sakkizinchi qish maxdum pochchasig'a sodiqona xizmat qilish uchun bo'g'joma ichida o'ziga kuch yig'ib yotadir. Mahalla kishilari maxdumning bu choponig'a "moltopar" deb ism berganlar, guppi kiyilib chiqilg'an kun maxdumga sezdirmay "moltopar savdodan qaytibti hali baquvvat, ish qilib yamoqqa charchamasang yana o'n yillingmi, Mamarayim!" deb kulishadirlar.

Qisqasi: besh-olti qayta boshlatilib qo'nji bir qarichg'a kelgan aybaki[18] maxsi, charmi ust-ustiga uyulib yerdan uch ellik chamasi ko'tarilgan ikki chorak vaznlik kafsh, yoshi mahalla kishilarining ko'blariga ma'lum bo'lmag'an, harchand ehtiyon qilinsa ham necha joyidan popiltirig'i osilg'an oq-bo'z salla mahalla kishilarining ermaklaridandir. Bulardan boshqa hayit kunlari va to'yldagina kiyilardirgan banoras to'ni, sovuq qattig'roq bo'lg'anda ichidan kiyadigan adras guppisi ham bor. Mahalla kishilari banoras to'nni "zarurat" deb atag'an bo'lsalar ham, adras guppiga hali nom qo'yg'uncha yo'qlar, chunki buning dunyog'a kelganiga faqat to'rt-besh yilgina bo'lg'andir.

Kezi kelganda maxdumning yozlik kiyimlarini ham bir sidra aytib ketaylik: yo'lluq, qizil qalami bo'zdan yaxtak, oq bo'zdan jihak yoqaliq keng ko'ylak (chunki tor bo'lsa yirtiladir) va lozim (ya'ni ishton) hamda sarpoychan kiyishka yengilcha sag'ri[19] kafsh, ammo salla qishin, yozin bitta.

Oila Va Kishilar Bilan Muomala

Maxdum oilasini ham kiyim-kechak vajidan o'zi kabi tutar edi. Kiyim-kechakdagina emas, hatto oziq-ovqat to'g'rilarida ham uning anchagina kelishimsiz qiliqlarig'a yo'liqlar edi. Masalan, bir oy to'lmasdan kir yuvishg'a ruxsat bermas, agar Nigor oyimning bir oysiz kir yuvg'anini ko'rib qolsa "kiyimni tog'orada churutasan!" deb g'ovg'a solar edi. Ikki haftasiz palovni ko'rmaslar (ozodliq oshlari albatta mundan mustasno), ko'b ovqatlari ubra, tuppi, mastaba, qo'g'urma sho'rba bo'lar edi.

Nigor oyimning qozoni yo'qcha, yelcha go'shtni faqat palov sharofati bilangina ko'rar edi. Lekin maxdum ba'zi narsalar bilan oshxonani yaxshig'ina mo'liqdirar, masalan: shalg'am, qovoq, lavlagi. Bu to'g'rida xotini harchand rad qilsa ham qoplab shalg'am, yigirma-o'ttuzlab qovoq xarid qilishini qo'ymas "shalg'am Bibi Fotimai Zuhraning duolari barakati, qovoq bo'lsa hazrati Yunusning mo'jizalari" deb bahosi arzon va lekin xosiyati ko'b bo'lg'an bu mablag'lar bilan oshxonani to'ldira berar edi. Har hafta bir-ikki martaba qovoq somsa yopdirmay qolmas, ammo "yog'ni kam sol, qovoqning ta'mini buzadir!" deb ta'kidlashni ham unutmaz edi. Uyda non yopilmag'anidek bozordan ham sotib olinmas, chunki, panjshanbalik non yetib, ortib yotar, hatto ba'zi vaqtlarda bozorg'a ham chiqar edi.

Maxdumning o'qug'uchi bolalar bilan muomalasi juda yaxshi edi. Savog'ini bilmagan yoki sho'xliq qilg'an bolalarni har qancha so'kib, koyisa, do'q urib, davara qilsa ham urmas, bu jihat bilan butun Qo'qon bolalarining muhabbatlarini o'ziga jalb etkan edi. Ammo "ozodliq" masalasida bolalardan hech kimni ham afu etmas, boy bolasig'a "ozodliq" lozim bo'lg'an bo'lsa albatta undirishka, kambag'al bolasidan mumkin qadar uzib olishg'a harakat qilar; bolalar Haftiyak, Qur'on, So'fi Olloyor va shunga o'xshash kitob boshlasalar ozodliq majburiy, maktabdan ma'zun[20] bo'lg'anlarning ziyofat qilib maxdumga sarupo berishlari qoidada bor bo'lsa ham, lekin aksar bolalar bu to'g'rida domlani "ana-mana" bilan aldab ketarlar, saxiyoq otalar bu marosimni ado etib "ustoz"ni rozi qilmasalar, ammo ko'bchilik maxdumni ranjitar edilar. Panjshanbalik bo'lsa maktabning asos haqqi va bulardan boshqa "Qulyog'a quymoq Ammaga bo'g'irsoq Yosinga yupqa" degan gaplar ham bo'lar edi. Bolalar har yili bir marta "buryo puli" va oyig'a bir necha bor "supurgi puli" ham to'lab turar edilar.

Maxdum mumkin qadar bolalarni o'z maktabiga jalb qilishg'a tirishar, ayniqsa boy va bek bolalarini o'z qo'lig'a olish uchun har bir chorani ko'rar edi. Masalan, boy va a'yondan birining o'g'li boshqa maktabda o'qub yurgan bo'lsa uni bolalar vositasi bilan o'z maktabiga chaqirar, nima o'qug'anini, nimalar bilganini so'rar, bola savog'idan yaxshi javob beralmasa "sizda ayb yo'q, o'g'lim, ustozingiz bir oz shundayroq odam xo'b, xo'b; bizning maktablarga ham kelib yuring! Men o'zim sizni juda do'st tutaman-da!" der edi. Tabi'iy, bolaning shu kundan boshlab o'z domlasidan ko'ngli sovur, tez kunda maxdumning maktabiga kelib kirar edi. Ba'zi vaqt chet maktab bolalari bilan shunday muomalani ko'chalarda ham qilar va o'g'li bo'lg'an boy va ashroflarga ham juda sertakalluf, xoksorona salom berib tanimasa ham ular bilan so'rashar, nechta o'g'li borlig'ini va ularning o'qub-o'qumag'anliqlarini,

o'qushg'a ixloslarini tekshirib, o'zining ta'limida qo'llang'an yengil usullarini ham bir muncha tiqillatib o'tar edi. Tabiiy, maxdumning bunday harakatlari ko'pincha foydasiz bo'lmas, maktabiga yangidan-yangi shogirdlar to'planib turar edilar. O'z qatoridagi maktabdor domlarni aslo ko'ralmas, ularga qarshi yuragida umrlik kek saqlar edi. Ba'zi majlislarda yo'suni kelib qolsa "ha, mulla falonchimi, ko'b bolalarning umrini zoyi' qilyapti, deb eshitaman shogirdlaridan bir nechasi shikoyat qilishib menga kelishkan edilar Qanday qilay, shogirdlarim o'zimdan yetib ortsalor ham umrlari zoyi' bo'lmasin, dedim" der va eshitkuchilarga sezdirmay raqibini chimchilar; kezi keldi deguncha ikkinchi maktabdor to'g'risida shu yo'sun zamzama so'zlar edi. Maxdum bo'ychan, olago'sht, siyrak mo'y, oq tan, istarasi issig' bir domla edi. Yoshi ellidan oshqan, soch va soqolida bir muncha oqlar ko'rinar edi. Kishi bilan so'zlashkanda, ayniqsa, bir narsadan taajjublanganda siyrak va lekin to'g'ri, baquvvat o'skan soqolini tutamlab o'ng ko'zini bir oz qisib qarar, odat qilg'andan bo'lsa kerak gap orasida "habba" degan so'zni ko'proq ishlatar edi. Domlaning bu "habba"si nima ma'noda qo'llanilar, o'zidan boshqa hech kim bilmaganidek, undan bu to'g'rida izoh ham so'ramag'an edilar. Har holda "habba habhali" yoki "ha, barakalla" bo'lsa kerak. Chunki ul bir narsadan hursand va rozi bo'lg'anda aksar "habba" deb yuboradir.

Shu yergacha bir necha sahifalarni maxdumning ta'rifi bilan to'ldirdiq. Ehtimolki domlaning g'iybatini ham qildiq va qilarmiz. Lekin shunisidan xotirjam'mizki, yo'qni-yo'ndirmadiq, maxdumning sha'nida bor gaplarnigina yozdiq va yozarmiz. Maxdumning hamma nuqsonini yuvib ketarlik bir jumladan so'ng yana o'z ishimizda bo'larmiz: - nima bo'lg'anda ham maxdum o'z zamonasining eng olding'i domlalaridan, Qo'qon aksariyatining savodxon bo'lishlarig'a sababchi ustozlardan, hatto ulug' xizmatlarga kishi yetishdirib berguchi nodir muallimlardan edi.

Nigorxonim

Nigorxonim boshda erga yolchimadi. Avvalo erining faqirlig'i, boyig'andan so'ng bo'lsa uning zarbulmasal bo'larliq xasisligi bechorani ko'b yig'latti. "Xotin kishining boshi uy ichining og'ir toshi" emish Hozir o'zi qirq yoshqa kirgan bo'lsa, yigirma besh yildan beri shu mumsik er bilan tiriklik qilib keladir. Bu kun o'n yetti yoshliq Ra'no kabi qizg'a, sakkiz yoshliq Mahmud (Ra'no bilan Mahmud orasida ikki bola nobud bo'lg'an), olti yoshliq Mansur va beshikdagi Mas'udlarga ona bo'ldi.

Nigorxonim Qo'qonning ko'b xotinlariga qarag'anda sabrlik va qanoatlik ekan. Duniyoda o'z o'g'lining xasisligiga chidalmagan ona bo'ladimi, holbuki maxdumning onasi Mohlar oyim o'g'lining bu qadar ixna[21] va siqilg'ig'a toqat qilolmay noroziliq yuzasidan Marg'ilondagi o'g'lining yonig'a ko'chib ketib o'sha yerda vafot etdi. Nigorxonim ersa tishni-tishka qo'ydi, erimdan yayrab-yashnamag'an bo'lsam qizimdan va olding'a qo'yg'an o'g'ullarimdan yolchirman, deb umidlandi. Darhaqiqat, sabrlik bu xonim hozirdanoq shu o'z oldig'a qo'yg'an bolalarining biri va to'ng'uchi bo'lg'an Ra'nosining tufaylidan bir qadar ro'shnoliq ko'rib boshladi va o'ning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug' ekaniga ishonadi.

Bir yamoqchi yoki mardikorchi o'z xotinini uradir, so'kadir, tepkilaydir. Bu hol ularda aksar faqirliq avjig'a mingan kezlarda voqi' bo'ladir. Agar yamoqchi kekirarlik darajada tomoqni bopta qilsa, ishi o'ngidan kelib istiqboli bir muncha ta'minlangandek bo'lsa darhol vaziyat ishonmasliq ravishda o'zgarib ketadir: gap-so'z joyida, xotinni urish o'rnig'a orqasini silash, so'kish o'rnig'a yalinish va arzi muhabbat. Xotin ham kechagi kaltak zarbini unutkan, kina o'rnig'a sadoqat; go'yo aytarsizkim, Yusuf Zulayholarmi deb. Yuqori tabaqa oilalarga kirib qarasaq, munda tamoman boshqacha manzara ko'ramiz: qorin to'q, birar narsaga ehtiyoj yo'q, istiqbol ta'min va lekin boyag'i foji'a bularda kuchlirak, shuning kabi bu foji'alar muvaqqatiy ham emas, sababini topish ham qiyin. Yaxshi, yamoqchi-ku yaramas tuzulishka qarshi bo'lg'an kekini ko'zi tinib xotinidan olg'an edi. Ammo keyingilarning turmush sharoitlari yaxshi, hamma narsa o'z orzularicha, bas, shu holda ularning uy mojarolari va bola-chaqani it kabi siqishlari nimadan?..

Shunga o'xshash bizning maxdumning ham g'oyasi birni ikki qilish, beshni o'n qilish edi. Yaxshi kechinish uchun turmas, ammo ko'paytirish uchun yashar edi. Nigorxonimni urmas va lekin urg'andan besh battar qilib siqar edi. Ikki yuz tildan ko'b oqchasi (bu oqchalarni husuli[22] to'g'risida keyin so'z bo'lur) va savodlik bo'lg'an bolalar ziyofatidan kiygan ikki sandiqcha sarposi bor edi. Oltindan sarf qilmag'anida ham loaqal shu kiyimlardan na xotinini va na bolalarini foydalanitirar va na o'zini ixnaliqdan qutqarar edi. Buni ham qo'yib turayliq, Nigor oyim yigirma-o'ttuz qizni o'qutib ulardan tushkan "ozodliq" va "panjshanbalik" pullarga ham ega bo'lolmas, har kun deyarlik muhtarab maxdum pochchag'a hisobini batamom topshurib turishqa majbur edi. Maxdum buning evaziga har yil bozorning eng dag'al bo'zidan bir par ko'ylak, lozim olib berar, yangi guppi bilan yozliq mursakni bo'lsa Nigor oyim besh-olti yilsiz ko'rmas edi.

Nigor oyim qisqa bo'liq, pista po'choq targ'il ko'zlik, zarcha tanlik, yuzidagi onda-sonda chechak o'runlari bo'lmag'anda husndor bir xotin edi. O'z bolalari bilangina emas hatto shogirdlari bo'lg'an qizlar bilan ham juda yumshoq muomala qilar, ortiqcha achchig'lang'an kezlarda "beting qursin" deb qoshini chimirib olar edi. Eriga o'xshash "ozodliq" uchun bolalarni siqmas, bil'aks "bo'shlig'i" uchun o'zi maxdum tomonidan siqilar edi. Oz va ma'noliq qilib so'zlar, xotinlar bilan muomalasini boshqa otinbibilardak yuqoridan turib qilmas, soddacha suhbatlashar edi. Xotinlar maxdum domlaning ba'zi qiliqlaridan kulishsalar ham Nigor oyimning orqasidan g'iybat so'zlamalar, oldida qanday hurmatlasalar keyinidan ham o'shancha ehtiromlab, uning maxdumdek ziqna kishining qo'lig'a qaram bo'lg'anig'a achinib "peshana-ya aylanay, qolu balo" deyishar edilar.

Ra'no

Ism bilan jism aksar bir-birisiga muvofiq tushmaydir. Menim yosh vaqtim, ayniqsa, go'zallik qidirg'an mag'rur chog'larim edi. Oilamizdami, boshqa yerdami baharhol xotiramda yaxshi qolmag'an, Lola otlig' bir qizning chevarligi to'g'risida so'z bo'ldi. Majlis ahli menga yaqin, ya'ni ular oldida husndan bahs ochish uyat bo'ladirg'an kishilar edilar. Shuning uchun menga Lolaning chevarligidan ko'ra muhimroq bo'lg'an "husn"i masalasida izohot so'rashning imkoni bo'lmadi. Lekin Lola ismining ostida bir malakni ko'rgan "Lolaning ismiga o'xshash husni ham bor" deb o'ylag'an edim. Shu kundan boshlab Lolani ko'rish hajriga tushdim. Bo'yi yetkan qizlarni ko'ra olish bu kunlarda ham amri mahol bo'lg'anidek, mundan o'n yillar ilgarida yana mushkilroq edi. Necha vaqt "hijron o'tida yonib" ko'cha poylab, nihoyat, Lolani suv olish uchun ko'za ushlab ko'chaga chiqqan holatda uchratdim. Burnidagi buloqisidan boshqa (agar buloqi husnga qo'shilsa) "Lola"likka arziydirgan hech gap yo'q edi.

Yaqindagi bir boladan suv olg'uchining kim ekanini so'rag'an edim:

- Lola opam, - dedi.

Bolaning talaffuzi menga "Mola opam" bo'lib eshitildi. Bir necha kunlar bu qizning otini "Lola" deb qo'yg'anlari uchun achchig'lanib yurdim. Chunki, afu etasiz, o'sha kezlarda achchig'lanishg'a haqqim bor edi

Ammo Ra'noning ismi jismiga yoxud husniga juda muvofiq tushkan edi. Men rassom emasman. Agar menda shu san'at bo'lg'anda edi, so'z bilan biljirab o'turmas, shu o'runda sizga Ra'noning rasmini tortib ko'rsatar, qo'yar, faqat menga Ra'no gulining suvigina

ko'proq kerak bo'lar edi.

Solih maxdum xasis, ta'magir, har holda sajiyasi e'tibori bilan uni yaxshilar qatoriga qo'yib bo'lmaydir. Va lekin tabi'at xasis emas, tikandan gul, aridan bol yarataberadir. Shunga o'xshash tikanlik yog'ochdan xush islik, latif ko'runishlik Ra'no yaratilgan edi. Bizning o'zbeklarda, ayniqsa Qo'qong'a maxsus bir tus, sariqqa moyil bir tus bor. Lekin bu tusni kesdirib sariq deb bo'lmaydir. Chunki biz og'riq kishining tusini sariq deymiz. Zarcha, za'far tuslari ham bunga dag'alliq qiladirlar. Ta'birimiz qo'pol tushmasa bu go'zal qiz, och ra'no gulining tusida yoki oq sariq tusda yaratilgan edi. a'zoda o'skan tuklarga ham haligi tusning ta'siri bo'ladi. Ra'noning sochi gungurt-qora, ya'ni quyoshsiz joylarda qora ko'rinsa ham quyoshda bir oz sarg'ish bo'lib ko'rinar edi. Shunga o'xshash Ra'noning ko'zida ham buning asari ko'ruladir: mudavvarga[23] moyilroq jodu ko'zi kishiga qattiq qarag'anda qoraliqdan boshqacha yana bir turluk nur sochar edi. Kipraklari ostida nafis bir surma doirasi bor edi. Qoshi tutash kabi ko'rinsa ham ko'ndalang yotqan ikki qilich orasini nafis bir quyulib ko'tarilish ajratib turar edi. Burni hech bir munaqqidg'a berishmaslik mutanosib, har zamon uyalish tabassumiga hozir turg'an nafis irinlarining yuqorig'i qismida sezilar-sezilmas tuklar ko'kargan edi. Yuzi cho'ziq ham emas, oy kulcha ham deb bo'lmas, kishiga kulib qarag'anda qizil olma ostlarida ikkita zamma ravishlik shakl hosil bo'lar, go'yo bizga chin ra'no guli ochilgan holatda ko'rinar edi. Sochlari juda quyuy, sanoqsiz kokillar Ra'noning orqa, o'ngini tutib yotar, qaddi uzunliq bilan qisqaliqning o'rtasi, do'ndiq barmoqlarining jimjilog'ida xina gullari, har holda bu qiz yolg'iz Qo'qonningg'ina emas, umuman Farg'onaning kuylariga qo'shulib maxtaladig'an go'zallaridan edi.

Ra'no Nigor oyimning to'ng'uchi, bu yil o'n yetti yoshni to'lduradi. Savodni otasidan o'qub, o'n to'rt yoshida ibtidoiy maktab pro'gramida bo'lg'an barcha darslarni bitirgan, masalan: diniy qismdan "Haftiyak", "Qur'on", "Chahor kitob", "So'fi Olloyor", "Maslaki muttaqin", adabiyotdan Navoiyning barcha asarlari, devoni Fuzuliy ma'a[24] Layli Majnun; Amiriy, Fazliy va shulardek chig'atoy-o'zbek katta shoirlarining asarlari; forsiydan Xoja Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil, xusni xat, insho va boshqalar. Bu kunlarda bo'lsa bir tomondan qizlarga saboq berib onasiga ko'maklashsa, ikkinchi tarafdan otasida kofiya (arab nahv va sarfi) hamda Shayxi Sa'di'ning "Guliston"idan dars oladi va shuning qatorida o'zi yaxshi ko'rgan chig'atoy-o'zbek shoirlarining badi'a asarlaridan alohida bir majmu'a tuzib yuriydir. Ba'zan "ovlog'roq joylarda" o'zicha manzumalar to'qusa ham, biroq bularning isi o'zidan chetka chiqmaydir. Agar to'qug'an she'r yoki manzumi o'ziga ma'quldek tushsa faqat bir kishigagina ko'rsatib oladi. Va ul kishi ham bu siri chetka chiqarmaydirg'an ishonchlik o'z kishisi.

Qisqasi biz yuqorida Ra'noning she'riy bir husni ko'rganimizdek uni fazl va zakovatda ham o'tkan xon zamonlari asrining nodir uchraydigan yakto fozila qizlaridan sanaymiz va sanashg'a ham o'zimizda majburiyat his etamiz.

Ra'no qancha jiddiy bo'lsa ham yana unda bolalik tabi'ati butun ko'yi saqlanadi: ukalarining o'yuniga komil huquqli bir a'zo tariqasida ishtirok etadi, onasining ko'zini chalg'itib o'qug'uchi qizlar bilan janjallashib oladi, qizlar saboqlarini bilmasalar arazlab, ularni o'qutmay tashlab ketkan chog'lari, arzimagan gapdan tez mutaassir bo'lg'an kezlari ko'b bo'ladi. Ra'no o'zining munday harakatlariga qarshi onasidan yaxshi-yomon mukofot olmasaham, ko'pincha otasidan tanbih eshitadi. Koyish eshitkani uchungina emas uy-ro'zg'or to'g'rilarida onasini siqib ushlaganidan va fohish tangligidan[25] ranjib otasini uncha xushlamaydir. Otasidan achchig'lang'an kezlarda onasiga jiddiy qilib: "Hamma ayb o'zingizda, otamdan ko'ra tuzukroq erni topib tegsangiz munchalik qiynalishib yurmas edik" deb bo'g'ilgan Nigor oyimni kurduradi.

Qattig' ranjigan bir kun otasi Solih maxdumga bag'ishlab qiziq bir hajv yozgan va "o'z kishisiga" ko'rsatib uni kuldurgan edikim, biz kulgulik uchun bu o'rung'a bir necha misra'ini ko'chiramiz:

Yog'lar to'kilsa yerga yotib yalar taqsirim,

Bo'lsa bozorda pastlik sotib olar taqsirim.

Menim uchun bir zirak, Ra'nobonug'a jevak[26],

Desa oyim "Ne kerak?!" yumma talar taqsirim.

"Quloq teshish fazl emas, pulni topish hazl emas,

Jevak taqish farz emas!" g'avg'o solar taqsirim.

Muhtaram o'qug'uchini qahramonlarimizning bir qismi birlan tanishdirishni shu yerda to'xtatamiz. Ularning ichki va tashqi tabi'atlari yaxshi yeshilmag'an bo'lsa hikoyamizning davomida yana ham ochilib va kengayib borar, deb ortiqcha tafsiyaga kirishmadik.

Bir O'rdaliq

Maxdumning havlisi uch qabat edi. Ko'chadan birinchi qabatda mehmonxonona, maktabxonona va mashqxonona edi. Ikkinchi qabatda murabba', yarim tanob chamasi boqcha, bunda shaftolu, olma, anjir kabi mevalik daraxtlar va bir necha kekxa so'ri toklar qulp urib o'sqan edilar. Maxdumning bolalar kuchidan yaxshi foydalang'ani uchun bo'lsa kerak, boqchani har bir qarishi bo'sh qolmag'an, unda har turluk ko'katlardan bor edi. O'rtadagi so'rining osti bir yarim gaz ko'tarilib ishlangan sufa, sufaning uch tarafiga yoz gullari ekilgan, rayhon va boshqa chechaklar atrofka o'z atriyoqlarini onqitib yotar edilar. Birinchi qabatdan kurgach boqchani sufasiga hamda ichkariga yuruladigan yo'laklar bor edi.

Hozir mezon oyining ikkinchi haftalari, boqchani mevalari yetilinqirag'an, ayniqsa so'ridagi qora husayni uzumlardan go'yo bollar tomib yotar edi. Yo'laklarga suv sepilgan, sufaga gilam solinmasa ham gullik kiyiz to'shalib, uch tarafiga ko'rpachalar yozilgan edi.

Maxdum etni uyga berib chiqq'andan keyin ikki soat chamasi husnixatdagi bolalar bilan shug'ullandi, oradan "abjad" so'zini durust yozib chiqq'andan bir bolaning qo'lini bog'lab uyiga yubordi. Bola uyidan "qo'l yeshar" olib kelgandan so'ng hammaga javob berib bu kungi vazifasini tamomladi.

Maxdum mashqxonadan chiqib ichkari kirishga adim uzg'an holatda darbozadan sipohi kiyimda bir kishi kirdi va maxdumga tabassum bilan salom berib yaqing'a yurib keldi. O'rdani devonxonona xizmatchilari kiyimida bo'lg'an bu kishini maxdum o'z umrida birinchi martaba ko'rar edi. Javob salomdan keyin sizlanib mehmonni mehmonxonaga boshladi. Mehmon ham takallufnmay domlani orqasidan mehmonxonaga kirdi, o'lturishdilar, so'ng fotiha o'quldi. O'rdaliq tabassum ichida maxdumga qarag'andan so'ng yig'ishtirilib oldi.

- Xato qilmasam janoblari mirzo Anvarning ustozlari bo'lsalar kerak?

- Faqir

- Uy ichlari bilan xo'b salomatmilar?

- Alhamdulillah.

Maxdumga kutulmagan ravishda mehribon muomala qilg'uchi bu o'rdaliq qirg'oshlar chamasida, uzun bo'yliq, qora uzun

soqolliq, simobi sallasining peshini tushirg'an qoracha tuslik bir yigit edi.

- Kaminalari ham, - dedi o'rdaliq, - mirzo Anvar bilan birga devonxonada ishlayman. Balki quloqlariga chatilg'an bo'lsa kerak, ismim Sultonali mirzo

- Xo'b, xo'b, - dedi kulib maxdum, - Anvardan eshitkanim bor edi, janoblarining tavsiflarini eshitkanman. Nachuk xudo yorlaqadi? Faqirxonag'a tashriflari bilan bisyor xushnud bo'ldim.

- Adabsizlik bo'lsa ham, - dedi mirzo Sultonali, - muborakxonalariga bostirib keldim. Bunga ham burodamir mirzo Anvarning muhabbati majbur qildi.

Sultonalining bu keyingi so'zi maqsadni bir daraja domlag'a onglata yozdi. Kayflanish, huzurlanish maxdumning yuzida o'runchash edi. Ko'zini qisinqirab Sultonaliga qaradi.

- Xo'b, xo'b, - dedi maxdum, - mulla Muhammad Rajab marhumning o'rnig'a bosh munshiy ta'yin qilindimi, qo'lim tegib bu to'g'rida Anvar bilan so'zlasholmadim?

- Hozir ta'yin qiling'uncha yo'q, erta-indin ta'yin qilinar, deb turamiz.

- Ko'b yaxshi, nomzadlar bordir?

- Bor dedi Sultonali, - bir necha nomzadlar hazrati xong'a manzur qiling'anlar, jumladan shoir Madhiy, mulla Shahodat mufti va boshqa yana bir nechalar. Masmu'ingiz[27] bo'lsa kerak, garchi o'zi rizoliq bermasa ham bir necha mirzolar shogirdingiz mirzo Anvarning ham nomzadini xolis ariza bilan janobga manzur qilg'an edik. Umid Xudodan, yorlig' mirzo Anvarga qoyim[28] bo'lur, deb turamiz.

Maxdum soqolini tutamlab shipka qaradi. Go'yo Sultonalining keyingi ikki jumlasiga qaysi yo'sun muqobala qilishdan o'jiz edi.

- Bir necha yaxshilarning Anvarga bo'lg'an husni tavajjuhlarini[29] eshitkan edim, - dedi maxdum minnatdor ohangda, - ammo faqirg'a shunisi mushkilroq ko'rinadirkim, basharti Anvar bosh munshiylik vazifasiga yorlig' olg'undek bo'lsa, bu lavozimotni ado qila olurmi, kaminaning nazarimda bosh munshiylik alaxusus ul janobning huzurlarida behad ulug' va mushkil ko'rinadir?

Sultonali yengilcha kulib qo'ydi:

- Bosh munshiylik lavozimoti borasidagi fikringiz darhaqiqat to'g'ri, - dedi, - ammo mirzo Anvarning uhda qila olishi muhaqqaqdir. Zero, Anvarning bu boradagi iste'dodi janoblaridan ko'ra kaminaga ma'lumdir, bu to'g'ridan xotirjam' bo'lsinlar.

- Darvoqi', Anvarga ko'b mehnatim singgan, - dedi maxdum mahtang'ansumon, - bir qarish yoshidan boshlab kaminaning ta'limida o'sti, o'z qo'limda tarbiya topqan necha yuz, balki minglab shogirdlarim ichida ko'b tavajjuh ham shu bolag'a bo'ldi. Ushbu sababdan ham munchalik musta'id[30] bo'lg'an bo'lsa ajab emas, deb o'ylayman Va lekin holog'i[31] so'zim shuning uchundirkim, fazli va iste'dodi kofiy[32] bo'lsa ham yoshliq, kam tajribalik qilmasmukin, deb mulohaza qilurman.

- Bo'stoni ma'rifat va gulshani haqiqat, - dedi Sultonali, - Imomi a'zam rahmatullohi alayhi o'n yoshlarida darsgo'lik qilib va hokazo kutubi mutabarraka ta'lifotiga ham ibtido qilg'an ekanlarkim[33], bu karomat janoblaridan po'shida emasdir. Bas, indal'uqalo[34] yoshliqning hech bir nuqs va ahamiyati yo'q, ammo fazlu zakovat lozimdir. Masalan, kaminangiz tahsilda "Aqoid" g'acha bordim va qariyb o'n yildan beri mirzoliq qilurman. O'z hunarimda yaxshi tajriba ham orttirdim, shuning birla birga nafsilamrni iqror etishka majburmankim shogirdingiz mirzo Anvardan ko'b daraja quyidaman: tahrirda[35], taqrir[36] va faroiz[37]da Anvaringizning yordamiga muhtojman. Holbuki yoshim undan barobar katta, men o'qug'an darslarni ehtimol Anvar o'qumag'an Anvarning zakovatiga yolg'iz men emas marhum munshiy mulla Muhammad Rajabning o'zi ham tahsin qilar, ajoyib o'g'lon deb qo'yar edi.

Menim mirzo Anvarni bu o'rung'a sa'i qilishim bo'lsa bir g'araz yuzasidan emas, xolisonadir. Agar g'arazg'a hisoblansa, masalan: "Birarta noahlning qo'l ostida ishlagandan, ahlining jag'ida tishlangan ma'qul" so'ziga binoandir. Lekin mirzo Anvar nima uchundir biz bir necha mirzolarning ra'yimizga qarshi tushib, bizdan ranjib yuriydir. Hatto janobg'a bir ariza kirgizib, menim nomzadim yanglish ko'rsatilbdir, men bu vazifani uhda qilolmayman, deb uzr bayon qilmoqchi emish. Uning bu yo'sun inodi nima uchun, bilalmadik faqir, og'aynilar tarafidan garchi adabsizlik bo'lsa ham huzurlariga iltimos uchun keldim. Avvalo mirzo Anvarga otaliqlari, soniyat ustozliqlari bor. Siz janob targ'ib qilsangiz va kengash bersangiz qabul qilar, deb o'yladiq.

- Habba! - dedi maxdum xursandlik bilan, - bu to'g'rida yaxshi so'zlashmag'an edik, so'zlasharmiz, inshoolloh ko'nar.

- Salomat bo'lingiz taqdir.

Maxdum soqolini ushlab ko'zini qisdi:

- Boya peshin asnosida, - dedi, - qavmlar kaminadan istiforsor[38] qilishdilarkim, "o'g'lingiz Anvar munshiy ta'yinlanar emish, ushbu axbor to'g'rimi?" deb Mazmuni shaharga ham mashhur bo'lg'an ekan-da?

- Balki, - dedi kulib Sultonali va bir ozdan keyin ohista sir yo'sunida qilib so'zladi, - O'rda ichida bir nechalarimiz ustoz mulla Muhammad Niyoz domlag'a[39] va haramdan Og'acha oyimg'a[40] Anvar to'g'risida iltimos qilishdiq. Shuning uchun mirzo Anvarning bosh munshiy ta'yin qilinishig'a shubha qilmaymiz. Faqat uni ko'ndirilsa bas.

- Va lekin, - dedi maxdum nihoyatda ochilg'an qiyofatda, - bu tadbirlaringiz beandoza ma'qul bo'libdir, ya'ni masalan, janobg'a domla shog'ovul va malika xonimlarni vosita qilishlaringiz

- Biz ham shunday o'ylaymiz. Endi umid xudodan, natija ham orzumizcha bo'lg'ay.

- Inshoolloh.

- Demak, mirzo Anvarni ko'ndirish vazifasi odobsizlik bo'lsa ham sizga qoldi-da, taqdir? - deb Sultonali takror so'radi.

- Xotirjam', - dedi, maxdum qanoat bilan, - albatta noinsofni ko'ndirsamiz kerak.

Shundan so'ng Sultonali o'zining bu yerga kelganini Anvarga bildirmaslikni ta'kidlab o'rnidan turdi. Maxdumning aztahidil "mohazarimiz[41] bor edi" deb qistashig'a qarshi uzr aytib xayrlashdi. Maxdum aksar o'z uyiga kelguchi kishilarga qilmaydirg'an favqulodda bir takalluf bilan uni darbozag'acha uzatib chiqdi.

O'pka Va Hazil

Istiqbolning shirin xayollariga ko'milgan holda maxdum asr namozi uchun tahorat olar edi. Tahoratda tartibni rioya qilish shunnat, ammo maxdum tarki sunnat qilmoqda. Hatto o'quladig'an duolarni ham o'runchash ishlatmakda edi. Maxdum shu yo'sun betartib tahoratlanib ichkariga kirdi. Nigor oyim oshxonada mantilarni qasqong'a terib qozong'a uyar, Ra'no bo'lsa ayvonda kichkina ukalari orasida o'lturar edi.

Dadasi yo'lakdan ko'rinish bilan Ra'no Mas'udni ko'tarib turdi. Va qoziqdag'i salla-choponni olib ayvon muyushig'a keldi. Bolalar ham dadalari oldida adablanishdilar.

- Anvar akang kelmadimi, sufa yolg'iz, - dedi maxdum, chopon, sallani kiya-kiya, - asrga borib kelgunimcha, sen sufaga chiqib

tur-chi, Ra'no.

- Xo'b.

Otasi chiqib ketkach, Ra'no qo'lida ukasi bilan tashqarig'a yo'l soldi. Uning ketidan Mahmud va Mansurlar ham chopishdilar.

- Ra'napa, Ra'napa! - deb Mansur yig'i aralash o'zidan chopib o'tmakchi bo'lg'an Mahmudning ustidan Ra'no opasig'a arz qildi.

Ra'no boqchaning sufasi yeta yozg'an edi. Mansurning yig'i shovquni yana ham kuchayib raqobat o'ti yonib ketkach, Ra'no to'xtab Mahmudni koyishka majbur bo'ldi:

- Mahmud, Mahmud, esi yo'q Mahmud!

Mahmud to'xtadi, ammo Mansurdan olding'a o'tkan edi, Mansur bu mag'lubiyatka chidalmay asabiylashib, yerga o'lturib oldi va dunyoni buzub faryod qo'pordi. Ra'no kelib Mansurni turg'izdi va kiyimiga o'lturgan changlarni qoqti:

- Yig'lama, opasi, yig'lama, - dedi, - hali dadasi Mahdumni dum-dum! Qarab tur-chi, sen Mahmud, otang kelganda aytmasammi?!

Mansur "Ra'anpa"sining himoyasidan so'ng uning yetagida sufaga qarab yurdi. Ammo mahmud ancha ezilgan edi:

- Dadam yima[42] qilardi? - deb so'radi turg'an joyidan.

- Kelsin-chi, hali Tunovi kungi chiviq esingdan chiqdimi?

Mahmud javob beralmadi. Uning ko'zida achchig' aralash qo'rquv bor edi. Ra'no kichkina ukasi bag'rida sufaga chiqib o'lturdi.

Mansur "Ra'napa"sining yelkasiga suyanib, yo'l ustida serrayib qolg'an Mahmudga g'olibona bir turda istehzo qilar edi. Mahmud bu holga ortiq chidab turolmadi. O'zining yengilishiga sababchi bo'lg'an Ra'nodan o'ch olmoq maqsadida:

- Mullatani xotini, mullatani xotini ey, ey, ey!

Ra'no kuldi:

- Qarab tur, qarab tur, sen adabsiz, - dedi va Mahmudga hujum qiladirg'andek qo'zg'alib qo'ydi.

- Bildim, bildim: mullatani xotini, mullatani xotini! - dedi Mahmud va ichkariga qarab qochti.

Ra'no kulimsirab Mansurga qaradi:

- Shundaymi, men mullatani xonimi-a? - deb so'radi. Mansur javob o'rnig'a yo'lakka qaradi va so'yunchi ichiga sig'mayg'an

holda sufaning zinasiga yurugdi va qichqirdi:

- Mullata, mullata telli, telli!

Ra'no ham yo'llakka qarab qizarinib ketdi va oldig'a tushib tartibsizlangan sochini orqasig'a tashlab tuzatindi. Yo'lakda ko'ringan yosh yigit ("mullata") sufaning yo'li bo'yincha kelmakda edi. Qora chiviq beqasamdan harir to'n kiygan mavzun qad Anvar birinchi qarashdayoq ko'zga do'ndiq va ko'rkam ko'rinar edi. Qora surmalik ko'zi Ra'noda ekan, o'ziga yugurib kelguchi Mansurga yo'l ustida cho'nqayib quchog'ini ochti. Mansurning yuzidan o'pkach ko'tarib sufaga yurdi. Anvarni qarshilamoq uchun bo'lsa kerak Ra'no ham o'rnidan turib sufaning zinasiga yaqinlashdi, va tabassu aralash - "Hormang" dedi.

- Sog' bo'ling.

Anvar sufaga chiqib Mansurni yerga qo'ydi. Kafshini yesha-esha Ra'no tomong'a engashib, o'ziga talpinib turg'an Mas'udning yuzidan o'pti va uni Ra'nodan oldi. Mas'ud Anvarning qo'lig'a o'tkach sapchib guvrandi va qiyqirib tovlandi. Ra'no ikki qo'lini uzatib "kel menga, kel" dedi. Mas'ud buralib Anvarning bag'rig'a siqildi. Kulishdilar. Anvar boladi o'pib so'ydi. Ra'no Mas'udni yandi: "Sen qarab tur, biji bola" dedi. Anvar bolani ko'targancha ko'rpasiga o'lturdi. Chap tizasiga Mansur yopishdi va uning yonig'a Ra'no qo'shildi Shu yo'sun ikki orada bir muncha vaqt Mas'udni so'yishdilar: Anvar bolani Ra'nog'a bergandan keyin simobi shohi sallasini olib yostiqaqqa tashladi va ro'ymoli bilan qopqora bo'li chiqa boshlag'an murtini tuzatdi. Ra'no qarshida tik turar edi.

- Tinchlikmi?

- Betinchlik, - dedi kulib Ra'no.

- Ayni muddao ekan bo'lmasa Ha, aytkandek, - dedi Anvar o'lturgan sufasi ishorat qilib, - bu kun joy katta soling'an?

- Mehmon kelar emish.

- Yolg'oning qursin, Ra'no, - dedi Anvar kulimsib, - qanday mehmon?

- Men qayoqdan bilay, qanday mehmon fotihaga kishilar kelar emish, deb eshitdim.

- Fotihasi qanaqa?

- Bilmasam qanaqa?

Anvar o'ylanib yana kulimsidi:

- Sening fotihang bo'lmasin?

- Menim qanday fotiham bo'lsin, men hali tirikman.

- Teskariga burma, Ra'no, balki seni erga bermakchidirlar?

Ra'no qizarib turdi-da, yana gapni kulgulikka oldi:

- Meni kimga berar emishlar?

- Senimi? - dedi kulib Anvar, - sendan xondan boshqa kim olsin?

Ra'no qo'lidag'i ukasiga qarag'an holda:

- Siz shunga maslahat bersangiz men qandog' qilay, - dedi va Mansurni chaqirdi, - tur Mansur, ketamiz.

Ra'noda achchig'lanish namoyishi bor edi. Anvar Ra'nodagi bu o'zgarishdan o'ngg'aysizliqqa tushdi:

- Ra'no, - dedi. Ra'no zinadan tushib boshlag'an holda to'xtadi, - chinini so'zla, mehmon kelishi aniqmi?

- Mehmon kelishi aniq, ham keldi, - dedi Ra'no jiddiy.

Anvar ajablendi:

- Mehmon keldi?

- Keldi.

Anvar tevarakka qarandi:

- Qani mehmon, - dedi.

Ra'no qo'li bilan Anvarning o'ziga ishorat qildi:

- Ana mehmon, - dedi.

Anvar kuldi:

- Men mehmonmi?

Ra'no jiddiy ravish bilan:

- Albatta, siz bizga mehmonsiz.

Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so'ngg'i kulishida kuchlanish bor edi:

- Men sizga mehmonmi?

Ra'no kulimsib yer ostidan Anvarga qaradi va qo'lidagi xarxasha qilib boshlag'an bolani ovitish uchun tebrandi.

- Bilmasam

Ra'noning yuzidan boyag'i jiddiyat yo'qolg'andek edi. Anvar ham ma'noliq hazilni tashlab chin hazilga o'tdi:

- Mehmonning qorni och, Ra'no, - dedi, - albatta qadrlik mehmon uchun tansiqroq taom pishirg'andirsiz, deb o'ylayman. Bu kungi taomingiz ismini lutfan marhamat qilsangiz edi.

- Mehmonning vazifasi, - dedi Ra'no javoban, - izzati bilan o'lturish va oldig'a qo'yg'an narsani maxtab-maxtab yeyishdir

- To'g'ri aytasiz, otin bibi, - dedi Anvar, - biroq bu kungi mehmondorchilig'ingiz ham kechagidek ubra bilan bo'lsa maxtab-maxtab qo'lingizg'a qaytarib berishim ham aniqdir.

Ra'no butun tovshini qo'yib kulib yubordi:

- Bu kun qo'g'urma sho'rbaga, - dedi Ra'no kulgi ichida, - qattig' non to'g'rab yeysiz, jaz o'rnig'a shalg'am chaynaysiz.

- Ofarin, - dedi Anvar, - bu kungi mehmondorchilig'ingizdan qariyb mamnun bo'lading'ang'a o'xshayman. Agar mumkin bo'lsa shuni ham bilsamki, bu kungi shalg'am sho'rba katta otin bibining qo'llaridan tanovul qilinadirmi yoki kichik otin bibining?

- Mehmon uchun buning farqi yo'qdir

- Bir oz yanglishasiz Ra'nobonu, - dedi Anvar, - chunki qo'ldan-qo'lning katta farqi bor.

- Farqi bo'lsa bu kun kichik otin bibining qo'llaridan shalg'am sho'rba tanovul qilasiz.

- Bu holda afu etasiz, Ra'nobonu Basharti kichin otinbibining qo'llaridan tanovul qilading'an bo'lsa shalg'am sho'rba emas, bizning uchun qush sho'rbadir.

Bunga qarshi Ra'no nimadir aytmoqchi bo'lg'an edi, tashqaridan oyog' tovshini sezdi, Anvarga bir kulib qaradi-da, Mansurni yetaklab ichkariga chopdi.

Xayrixoh Bir Odam

Ra'no ichkariga qayrilmasdan boqchag'a maxdum kirdi va tashqarini chaqirdi:

- Marhamat Shahidbek, marhamat!

Ra'no ichkariga kishiri bilan domlani orqasidan harsillagan, gursillagan elli yoshlar chamaliq semiz bir kishi ko'rindi. Ko'k sallasi manglayining usti bilan o'ralib, o'siq qoshi qovog'ig'a yotqan bu bekning belidagi kumush kamari benihoyat o'sib tushkan qornini yuqorig'a ko'tarib turish vazifasini ado qilar edi.

Eshik ostida Shahidbek bilan maxdum oralarida onglashilmasliq yuz berdi:

- Siz yuring!

- Siz yuring!

- Men rozi!

- Adabsizlik bo'ladi-da, xrrr?

Ortiqcha takallufni Shahidbekning o'zi qabul qilsa ham go'shti qabul qilmas edi. Takallufnanib o'ltursa borg'an sayin o'ziga behuzurlik ortar edi. Shuning uchun maxdumning oldig'a tushib jo'nadi va yo'l ustida "Mirzo Anvar ham kelgan ekan, xrrr?" deb qo'ydi.

Anvar ularni qarshi oldi, sufaga chiqdilar. Shahidbek Anvar bilan entika-entika ko'rushkach, joy ko'rsatilmasdanoq sufaning to'rig'a o'lturib oldi. Chunki zinadan chiqishda ancha ezilgan, takallufgacha kutishka toqati qolmag'an edi. Fotihadan so'ng o'lturgan yerida ust to'nini yeshdi, belidan kamarini olib yonig'a qo'ydi, sallasini chiqarib yostiqning ustiga tashladi va ro'yimli bilan maglayodag'i terlarini artib o'zini yelpidi:

- Xo'b salomatmisiz, mirzo, xrrr?

- Shukur, o'zlaridan so'rasaq?

- Alhamdulillah.

So'ngra maxdum Anvardan hol so'radi:

- Bir oz kechikdingizmi, Anvar?

- Zarurroq ishlar bor edi.

- Sarmunshiy qazo qilib, - dedi Shahidbek, - hamma og'irliq sizning ustingizga tushkan bo'lsa kerak, mirzo, xrrr?

- Shunday, - dedi Anvar, - lekin ba'zi vaqt viloyatlarga oshig'ich yuborilading'an noma va farmonlar chiqib qoladir. Shunday kezlarda hatto tunab ishlashka ham to'g'ri keladir.

Shahidbek qayta boshdan manglayig'a terilib qolg'an terlarini artdi:

- Iloji yo'q, iloji yo'q?

Anvar yer tegidan maxdumga ko'z qirini tashlag'ach, o'rnidan turub to'nini yeshdi va zinaga borib kafshini kiya boshlag'an edi, maxdum buyurdi:

- Ichkariga kirib, xabar oling, taom tayyor bo'lg'an bo'lsa, olib chiqsangiz ham ma'qul.

- Xo'b.

Anvar ichkariga ketdi. Uning orqasidan kuzatib turg'an Shahidbek maxdumga qaradi:

- Mirzoning tarbiyangizda kelganiga ko'b bo'lg'an chiqar?

- Qariyb o'n to'rt yil.

- O'z farzandlaridek bo'lib qolg'an-da?

- Undan ham afzal.

- Ojizalari ham yetib qolg'an bo'lsa kerak?

- Inshoolloh.

- Xudo yosh bersin, - dedi Shahidbek, - mirzoni o'zlariga domod[43] qilsalar ham bo'lar ekan, xrrr?

- Ushbu mulohazamiz ham yo'q emas, - dedi maxdum. - Modomiki bolani yoshlig'idan oz farzandimizdek parvarish qildiq, endilikda o'zimizga domod ham bo'lsin, deb ojizamizmi so'ratg'uchi ko'b oliy nasab xonadorlardan qat'iy nazar qilib kelamiz?

- Barakalla, - dedi Shahidbek, - asli insof shudir? Ikkilanchi, domodliq uchun nasabdan ilgari ilmu adab, fazlu kamol lozimdirkim, bu ham o'zlaridan maxfiy emas, xrrr?

- Habba, - dedi maxdum ko'zini qisib, - biz ham shu gaplarni mulohaza qilib qoldiq.

Shahidbek maxdumning mahalla ahllaridan bo'lib, Xudoyorxon zakotchilarining biridir. Mundan ilgari Shahidbekning maxdum bilan uncha yaqinlig'i yo'q va hatto o'zg'an yillarda mahalla kishilaridan ba'zilarini maxdumning imomatiga qarshi qo'zg'atib yurg'an edi. Domlar bilan do'stlashish tarixi ersa ikki-uch kundan beridir. Chunki shu kunlarda Anvarning sarmunshiy bo'lish ehtimoli shaharning katta-kichiklari orasida so'zlashilib qoldi. Shu ehtimol natijasida maxdumning do'st va dushmanlari o'ylashg'a majbur bo'ldilar. Jumladan, bizning Shahidbek maxdum bilan aloqasini tuzatmagan holatda Anvar munshiy ta'yinlanib qolsa, birar "foji'a"B bo'lish ehtimoli bor edi. Shahidbek fikricha, go'yo maxdum Anvarga:B "Falonchibek falon vaqtda menga munday adovat qilg'an edi. Endi fursat kelganda sen uni zakotchilikdan bekor qil", deb buyurar, Anvar ham ustozining so'zini yerda qoldirmay sarmunshiy bo'lg'an kunidayoq Shahidbekni xizmatdan bo'shatdirar edi?

Shahidbek Anvarning sarmunshiy bo'lishini, tabiiy, xohlamas edi. Ammo Anvarga qarshi bir ish qilish kuchiga ham molik emas edi. Garchi, hozirda Anvarning sarmunshiy belgilanishi bir ehtimol bo'lsa ham, Shahidbek har ehtimolga qarshi chora ko'rib qo'ymoqchi bo'ldi. Mundan uch-to'rt kun ilgari maxdumga yaqinlashish andishasida avvalo unga iqtido qilib namoz o'qudi (ilgari maxdumning orqasida namoz o'qumas edi). Huftan namozidan keyin halqaga kirib maxdumning tilovatiga soe' bo'ldi. Ikkinchi kun ertalabki namozdan so'ng maxdumga salom berdi va undan ahvol so'rab:B ? "Eshitib juda xursand bo'ldim, har nachuk sarmunshiyning o'z kishilarimizdan bo'lg'ani yaxshi; bu to'g'rida o'rdaq og'aynilarg'a iltimos ham qilib qo'ydim"B dedi. Maxdum o'z ishida qancha pishiq bo'lsa ham, lekin do'st bilan dushmani ajratolmas, yana to'g'risi - necha yillik adovatlarni ikki og'iz shirin so'z yoki besh pul manfaat evaziga unutib yuborg'uchi edi. Bunda ham shunday bo'ldi:B "Bachchataloq adovatni tashlab shaytong'a hay beribdi.

Anvarning sarmunshiy bo'lishig'i so'yubindir, shaytoni zo'r bo'lsa ham insofi chakki emas", deb Shahidbekka do'stona muomala qildi va Anvarning ishi to'g'risida bilganini so'zladi; hali asr namozig'a chiqqanda yana Shahidbek bilan uchrashib so'zlashdi va Anvar "ahmoq"ning bu ishka norozilig'idan shikoyatlandi. Shahidbek bir oz o'ylag'andan keyin:B "Men o'zim mirzo Anvar bilan bir so'zlashay bo'lmasa?" dedi. Chunki basharti Anvar bosh munshiy bo'lib qolsa va bunda o'zining ham ishtiroki bo'lsa albatta? ha-deya. Shu mulohazada Shahidbekning ko'zi allaqancha joylarni ko'rib oldi.

- Mirzoning uyda bo'lish vaqtini aytasangiz, o'zim oldig'a kirar edim, - dedi.

Anvar "bekor gap, anchayin bo'lmag'ur gap", deb maxdumning bu to'g'ridag'i savollariga ahamiyatsizgina qilib javob berar va shuning uchun maxdum ham bu kungacha masalaga ishonchsiz qarab kelar edi. Alhol ersa bu gap butun Qo'qon xalqi og'zida so'zlanib qoldi va buning ustiga Sultonali mirzo maxdumning jiddiy iltimos ham qilib ketdi. Shu sabablarga binoan maxdumning nazarida Anvarni ko'ndirish masalasi jiddiylikdan shikoyatlandi. Shahidbekning haligi so'zidan keyin o'z yonig'a ko'makchilar, kengashchilar olish luzumini ham his etkan edi. Shu mulohaza bilan Shahidbekning haligi taklifini ma'lammuniyat qabul qildi:

- Habba? alhol Anvar uyga kelgan bo'lsa kerak; lozim topsangiz men bilan birga marhamat qilingiz, - dedi.

Shahidbek Anvar bilan so'zlashkali va uni ko'ndirgali kelgandek ko'rinsa ham aslida g'arazsiz odam emasdir.

Maxdumning Tahdidi

Anvar o'rtag'a dasturxon yozib, ikki lagan manti chiqarib qo'ydi, uch kishi qamti o'lturib, manti tanovul qilishdilar. Taom asnosi Shahidbek sekin-sekin maqsadg'a yondashib keldi.

- Xalq og'zida duv-duv gap, - dedi manti chaynab, - go'yo siz marhum sarmunshiy o'rnig'a nasb[44] qilinar emishsiz, deb Bu haqiqat gapmi yoki ovozami, yasxhi payqolmadi. Bu so'zning haqiqatini hozir o'zi sizdan eshitamiz-ku va lekin sizga xayrixoh bo'lg'an taqsim va mendek kishilarni bu shoyi'a[45] benihoyat xursand qildi, xrrr Darhaqiqat, bu martabaga nihoyatda layoqatingiz bor ekanini o'rda arboblardan ham eshitamiz

Shahidbek so'zni shu joyg'a keltirib maxdumga qaradi. Maxdum soqolidag'i xamir ushug'ini olib, mehmonni laganga targ'ib qildi.

- Kecha va o'tkan kunlarda, - dedi maxdum lagandan olg'an mantisini qo'lida ushlagan ko'yi, - bu shoyi'alarg'a men ham ishonmag'andek edi. Ammo bu kungi dovruq meni ham tadjubka qo'ydi. Voqi'an Anvar sarmunshiylikka mansub qilinsa ne g'aroyiblig'i bor? Alhamdulillah, fazli kofiy, aqli solim, iste'dod bo'lsa boz inchinin

Anvar qo'li laganda ekan, kulimsib qo'ydi. Shahidbek kech harorati va manti issiqlig'i ta'sirida yana o'bdan terlagan edi. Ro'ymoli bilan manglay va bo'yin terlarini artar ekan, Anvarga qaradi:

- Xo'sh, mirzo Anvar?

- Shunday gaplar bor, - dedi Anvar, maxdumga ko'z qirini yuborib, - ammo bu gaplar mening xohishim va rag'batim xorijida bo'lmoqda. Shuning uchun bu shoyi'alarg'a ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdum bilan ko'z urushdirib oldi.

- Ya'ni suz sarmunshiylikni xohlamaysiz? deb so'radi.

- Albatta.

- Sabab?

- Sababi shulki, - dedi Anvar, - men buningdek mas'ul, ayniqsa, tantanalik vazifalarga havaskor emasman.

- Albatta, shunday-ku, - dedi Shahidbek, - ammo kishi, alalxusus sizga o'xshash yigitlar hamisha bir o'runda o'lturib qolmaydirlar. Tajriba, iste'dodlari o'skan sayin, yuqoriroq martabalarga mina boradirlar. Shuningdek sizni ham yuqori martabaga ko'tarmakchiga o'xshaydirlarkim, xrrr buni sizning havaskorlig'ingiz emas, fazlingiz taqozo qilib, bunda siz asosan har qancha qarshi bo'lsangiz ham, xrrr layoqatingiz yana sizni bu xizmatni qabul qilishka majbur etadir.

- Kishilar mubolag'a qilg'andek menda iste'dod yo'q, - dedi Anvar, yerga qarag'an holda. Undan keyin o'rdag'a kechagina borg'an menga o'xshash yoshlarning "bosh mirzo bo'laman" deb umidlanishlari ayni bir kulgidir. Ya'ni, demakchimanki, bu vazifa tama'ida o'n, yigirma va balki o'ttuz yillab ko'zini to'rt qilib kelgan munshiyalar, mufti va shoirlar bor. Ularning yonida menga o'xshash bir yosh tajribasizning ham tama'lanishi kulgi emasmi? Ayniqsa, o'rdadag'i urfi-odatlarini va tajribalarni o'z ko'zidan va boshidan kechirib turg'an kishilar tomonidan bu shoyi'ani durust deb ishonilishiga tadjub qilaman

Shahidbek qo'lini artar ekan kuldi:

- Shu ishonchsizlig'ingizning o'zi ham bir bolaliq.

- Bolaliq, bolaliq, - deb qo'ydi maxdum.

Manti tanovul qilinib bitdi. Maxdum laganlar tegini ichib-yaladi. Fotihadan so'ng lagan va dasturxonlarni ichkariga eltmakchi bo'lg'an Anvarni Shahidbek to'xtatdi:

- Laganlarni qo'yib turing-chi, mirzo, ilgari haligi masalani yeshaylik.

Anvar qo'lidag'i dasturxon va laganni sufa labiga qo'yib o'lturdi.maxdum gulduros bilan kekirib, ustidan "alhamdulillah" ham deb

oldi

- Xo'sh, mirzo Anvar?

- Gap boyag'icha, bek aka, - dedi Anvar, - bu masala ahamiyat berishka arzimaydir.

Shahidbek maxdumga qaradi. Maxdum Anvarni jerkti:

- Arziydirmi, yo'qmi, axir, so'zga quloq ber-da, Anvar bolam.

- Xo'b, marhamat qilsinlar.

- Eshitishimizga qarag'anda, - dedi qo'lini o'ynatib Shahidbek, - janobg'a manzur qiling'anlar orasida sizning nomzadingiz bor ekan.

Anvar kulimsidi:

- Bor deb eshitdim.

- O'rdadag'i ishonchlik kishilarning so'zlariga qarag'anda, yorlig' sizning otingizg'a bo'lar emish.

- "Bo'ldi" bilan "bo'lar emish" orasida katta farq bor.

- Xo'b, - dedi o'zini yelpib Shahidbek, - biz bu ikkisini bir yoqqa qo'yayliq-da, ikki oradan "basharti bo'lsa" fe'lini olayliq, xe-xe-xe Basharti yorlig' sizning ismingizga bo'lib qolsa, siz shunda nima qilasiz?

Anvar kulib maxdumga ko'z qirini tashladi.

- Siz bu "basharti bo'lsa" g'a ham ishonmang, bek aka.

Maxdum xo'mrayib Anvarga qarab qo'ydi. Shahidbek yana so'radi:

- Axir, shu ehtimolga qarshi javob bering-da, xrrr.

- Men iste'fo va uzr arizasi berar edim

- Hamoqat[46]B! dedi maxdum va teskari qarab oldi.

Shahidbek taassuf qilg'an kabi boshini chayqadi:

- Bu so'zingiz bilan boyag'i gapingizga qarshi bordingiz. Boya "mendan boshqa bo'lading'anlar ham bor, men bu ishka umidlanmasam ham bo'ladir", degandek qilg'an edingiz, hozir ersa boshqa narsani aytasiz, xrrr.

- Kufroni ne'mat, non tepkulik, - dedi maxdum. Anvar yana kulimsidi, ammo jiddiy tus olg'an edi:

- Xayr, kishilar o'ylag'andek, mening mirzoboshiliqqa iste'dod va layoqatim ham bo'lsin, agar yorlig' bersalar, bu vazifani qabul ham qilayin, - dedi, - ammo anovi yigirma-o'ttuz yildan beri shu mansabning qayg'usida kelgan kishilar tinch yotadir, deb o'ylaysizmi, har zamon oyog'imdan chalmaydirlar, deb ishonasizmi? Mana shu andishada tuban va ahamiyatsiz bo'lsa ham, hozirg'i xizmatimni a'lo ko'raman va shu mulohaza bilan taqsim aytkanlaridek, kufroni ne'mat qilmoqchi bo'laman.

Shahidbek maxdumga qaradi, maxdum Anvarga qarshi chiqdi:

- Sen o'z ishingni bilib qilsang, vazifangda sustlik ko'rsatmasang, - dedi, - senga butun olam dushman bo'lg'anda ham bir mo'yingni xam qilolmas. Chunki haq hamisha g'olibdir, haqsizlik ersa mag'lub. Tuhmat va bo'hton xavfida ma'rakadan[47] yuz o'gurish yigitlarning ishi bo'lmas. Chunonchi, ushbuning misoli turkiyda ham bor: "Chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmagan" deb qo'rqqoq kishilarni masxara qiladirlar. Shunga o'xshash sen ham chumchuqdan qo'rqib, tariq ekmaguchilar xilidan bo'lsang men yanglishib yurg'an ekanman-da, bolam!

- Haqiqat - deb kuldi Anvar va bir oz o'ylanib to'xtaldi. Haqning haqsizliqqa g'olib kelganini og'izda eshitsam ham, shu choqqacha amalda ko'ralmadim, - dedi, - masalan, mendan ham o'zingizga ravshanroqdirkim, mirzolaridan Sayidxon, mulla Siddiq va Mo'minjonlarning boshig'a qanday falokatlarini solmadilar, holbuki haqiqatda ular xon o'ylag'anicha xiyonatchi kishilar emas, faqat bu uchavining yomonliqlari bir necha adovatliq mirzolarin to'quma tuhmat va bo'htonlari edi[48]. Ayniqsa o'zim bir necha yildan beri o'rdada ishlab, shuningdek o'z ora fisqu fasodlarni har kun uchratmakdaman va shuning uchun bulg'anch bir muhitda munday tashlandiq vazifani o'z ustimga olishdan xazar qilaman.

- Sening misoling, - dedi maxdum, - nodirai voqi'adir Agar shunday hodisalarni o'ylab tursang, o'rdada emas, hatto ko'chada ham yurishing maholdir. Baxting bunchalik kulgan ekan, jabonat[49] bilan davlat qushini qo'ldan uchurish kufroni ne'mat, bolam!

- Ha, taqdir, - dedi Shahidbek, - ayni hikmat so'zlaysiz Ukam mirzo Anvar, baxt degan narsa yigitka butun umrda faqat bir martaba qaraydir, xrrr, agar shunda mahkam tutib qolsangiz, xo'b, bo'lmasa hamisha otning keyingi oyog'isiz-da.

- Tilak va tashviqotlaringiz xolisona bo'lg'ani uchun tashakkur aytaman, - dedi Anvar, - yana shu holda meni ma'zur ko'rasiz Maxdum yana qishishdi, o'ng ko'zini qisib, bir yoqlama Anvarga qaradi. Chunki ul juda achchig'i chiqqan kezlarda kishiga shu xilda qarar edi.

- Men kim, Anvar?

- Siz Siz ustozim

- Bas, ustozingning, - dedi maxdum, - shu kungacha qaysi ta'limidan zarar va qaysi kengashidan zoeg'lig' tortding?

- Nafdan boshqa hech. Lekin o'z umrimda bir gustoxlik[50] qilmoqchiman.

Maxdum yana achchig'lanib, bir-ikki tamshandi:

- Boshqa narsaga gustohlik qilsang qil, illo hozirg'i inoding ayni hamoqat! dedi qo'lini paxsalab, - agar men senga ustoz va ota bo'lsam, bu ishka quloq qoqma, illo o'zing bil, tuzukmi?!

Anvar indamadi, chunki maxdum keyingi jumla bilan ma'lum bir tahdidgacha borib yetkan edi.

- Qizishmang, qizishmang, - dedi Shahidbek, - mirzo Anvar siz o'ylag'an yigitlardan emas. Albatta, mirzo Anvar aytkandek, xrrr o'rdada o'shanday gaplar ham yo'q emas va lekin men azmoyishchi[51] bo'lsam, xrrr, shuni aytib qo'yayki, o'rdadag'i kattadan-kichik mirzo Anvarga hurmat bilan qaraydir. Chumolini og'ritmag'an kishiga kim ham adovat qilsin-xrrr

- Habba! dedi maxdum, - endi nima qoldi; orada go'daklik xavfidan boshqa hech gap yo'q Oyig'a qirq tillo vazifa, anvoi hadyai shohona, yana eldan ko'riladigan obro', hurmat, hay, hay, hay

Maxdumning keyingi jumlasini Anvarni kulimsitdi. Kuchlanib jiddiyatini saqlag'an holda:

- Hozircha meni bosh munshiy qilib yorlig' berganlari yo'q, - dedi, - shuning uchun bu to'g'rida so'zlashish manga qolsa hali ertaroq ko'rinadir.

- Men ham buni bilib turibman, bolam Anvar dedi maxdum. Basharti bu martabani xudoyi ta'olo senga nasib qilsa, haligidek bolaliq aqling bilan nobud qilib qo'ymag'il, deb so'zlayman. Eshitishima qarag'anda, janobg'a bir ariza yozib, uzr bayon qilmoqchi emishsan

- Kim aytdi?

- Kim aytkanini qo'yaber, ammo boyag'i harakatlaring bu kori baddan ham qaytmaslig'ing'ga bizni ishontiradir. Darhaqiqat, ushbu

xabar to'g'rimi?

- Sizga arz qilg'an kishi balki bilib so'zlagandir Basharti siz bu fikrimni ma'qul topmasangiz albatta majburman.

- Habba, - dedi maxdum tamom ochilg'an qiyofatda, - go'daklik lozim emas, jabonat ko'b mazmum[52] sufat, "Osilsang ham baland dorg'a osil" maqoli ko'b purhikmat so'z.

Maxdum shu gapni aytish orasi qone'[53] va mag'rur Shahidbekka qarab oldi. Chunki ul bu mag'ruriyatka ikki jihatdan haqli edi; "basharti siz ma'qul ko'rmasangiz" deb Anvar o'z rizolig'ini maxdumning yolg'iz shaxsi bilan bildirdi, ham shu jumla bilan ustozidan boshqalarning o'z ra'yiga qarshi bora olmasliqlarini onglatdi.

Yaxshig'ina tushurilgan manti va odatdan tashqari entikib, halloslab ko'b so'zlash natijasida Shahidbek charchab, yostiqa suyanib qolg'an edi. Shuning uchun ul ikki oradag'i onglashishni yonboshlag'an ko'yi tabrik etdi:

- Balli, mirzo, balli, gap shunday bo'lsin, xrrr

Bir-ikki piyola choy ichishkandan so'ng, maxdum bilan Shahidbek fotiha o'qub, shom namozig'a qo'zg'alishdilar. Anvar Shahidbekni o'rta eshikkacha kuzatib bordi. Shahidbek Anvar bilan xayrlashar ekan:

- Inshoolloh yorlig' olarsiz, deb o'ylayman Bir necha zakotchilar to'g'risida siz bilan kengashdirgan gaplar ham bor. O'z farzandimizdek yigitsiz, sizning mirzoboshi ta'yinlanishingiz bizga ayni muddao, - dedi.

- Yovda bo'lsa, tezagi tegar emish. Anvar o'z bolangiz-da.

Anvar ularning so'ziga qarshi majhul bir vaziyat saqlag'an holda bosh qimirlatib sufaga qaytdi.

Baxmalbofda Faqir Bir Oila

Anvar 1267-nchi hijriya miyonalarida Qo'qonning Baxmalbof mahallasida[54] faqir bir oilada duygog'a keldi. Onalar tuqqan bolalarini sizga "tilab-tilab olg'an falonim" deb, otalar "xudoy bergan o'g'ulcha" deb taqdim etadirlar. Ammo bizning Anvar bo'lsa onasining "tilab-tilab olg'ani" emas va otasi ham uni "o'g'ulchag'a" hisoblamag'an edi. Otasining kasbi bo'yoqchilik, hamisha yarim belidan nil suviga cho'milib yotqan bir kambag'al va bir qarich, ikki qarich bolalardan beshtasiga dada edi. Shu besh bolaning onig'a izzatsiz, hurmatsiz oltinchi "mehmon" bo'lib, bizning Anvar qo'shildi. Ya'ni Anvar tilab oling'an bola emas, dadasi bilan onasining tilaklariga qarshi, faqat ularning baxtsizlik va qashshoqliqlariga xizmat qilg'uchi bo'lib tug'ildi. Bola tilab olinsa, so'yinch-quvonch, novorachi-surnaychi va shunga o'xshash cho'zma-chalpak, is-charog' marosimlari nuqsonsiz ijro etiladi. Ammo Anvarning dunyog'a kelishi munday marosim, tantanalar va orzu-havaslar bilan bus-butun aloqasiz edi. Masalan, onasi o'z yonig'a doya chaqirib takallufanmadi, to'ng'uch qizi Nodiraning ko'magida tug'di; bolalarini qo'ni-qo'shni'ga so'yinchi uchun chiqarmadi. Chunki qo'shnilarning "qaysi holing'a tug'ding?" yoki "o'zi o'lgur it mijozmi?" deb ta'na qilishlaridan cho'chidi.

Shu holda yetti-sakkiz kunlab Anvarning dunyog'a "tashrifi" sir bo'lib kechti. Anvar o'horliq yangi yo'rgak ko'rmaganidek, og'alaridan birining eski beshigiga to'qquzinchi kun belandi emas, tiqildi.

Anvarning "chillasi charog' ko'rmagan" bo'lsa hech boki yo'qdir, biroq yigirma kunlab beshikda ismsiz yotishi qiziqdir, chunki yangi "qadrlik mehmon"ga ot qo'yish na otasining esiga va na onasining xotiriga kelgan edi. Oradan yigirma kun o'tsa-ku, bolag'a ism qo'ymasalar, deb ota-onani ayblash og'ir. Balki Salim bo'yoqchining tiriklikdan qo'li bo'shamag'andir. Avorbibining bo'lsa olti bolaning xarxashasidan qulog'i tinchimay miyasi suyulg'andir, har holda bu "qadrlik" bolaning oti muhtaram mahalla imomi tarafidan qo'yilmag'anidek, ota-ona tomonlaridan ham nasib bo'lmadi. Ism qo'yish vazifasini yigirma ikkinchi kunlarda o'n ikki yoshliq Nodira ado qildi.

Nodira o'z yaqinlaridag'i maxdumlardan birining bolasini yaxshi kiyimi, ayniqsa, yoqimliq eshitilgan "Anvar" ismiga suqlanib, havaslanib yurar edi. O'ylab-netib turmadi-da, yangi chaqaloq ukasining otini ham "Anvar" deb atadi va veshikda chalqancha yotib, nursiz qora ko'zlari bilan dadasining faqir hayotiga "ramz qo'yg'an" bu chaqaloqning tevarigidan aylanib, "Anvarjon, Anvarjon!" deb xitob qila boshladi. Shuni ham aytib qo'yish kerakki, Anvarning dunyog'a kelishini birdan-bir tabrik etib so'yingan shu Nodira edi. So'ngroq yana unga onaliq martabasida bo'lib kelguchi yana shu Nodiradir.

Shu yo'sun Salim bo'yoqchining mavridsiz laylaklari ichida bemahal g'urrak bo'lib Anvar ham yashay boshladi. Bolalari ko'paygan sayin Salim akaning ishi ham keyinga ketkanidek, kundan-kun ehtiyojdan-ehtiyoj'ga o'tib borar edi. Anvar uch yoshqa kirganda, besh yillardan beri Salim akaga yopishib olg'an bobosir kasali uning yoqasidan olib yiqitishg'a muvaffaq bo'ldi. Ya'ni Salim aka qonsirab, darmonsizlanib yotib qoldi. Muolajaga pul kerak, mundan ham ilgari oilaning umumiy kasali bo'lg'an oziqqa ham shu narsa kerak. Salim bo'yoqchi sarmoyasidagi nil, tuz va shunga o'xshash dastmoyalarni sotib muolaja qildirg'an bo'ldi. Dard ancha ulg'ayg'an edi. Bu chiqimlar foyda o'rnig'a zarar keltirdilar. Do'kon dastgohini sotib ro'zg'or qildi. Bular ham bitkandan keyin bu oilaning og'ir kunlari boshlandi. Ochliq, yalang'ochliq, ayniqsa kasal boqish.

Shu qish ayniqsa qattig' kelgan edi. Sovuqdan saqlanish uchun ularning hozirliklari yo'q. O'pkasiga sovuq tegdirib Salim akaning to'rtinchi bolasi o'ldi. Ko'klamga chiqar-chiqmas Salim bo'yoqchining o'zi ham dunyo bilan vido'lashdi. Buning ustiga Anvar, yana ikki og'asig'a qizamiq toshib bir bola munda ham o'lib berdi. Shu yo'sun olti oy ichida Anorbibi eridan va ikki bolasidan ayrilib, to'rt go'dak orasida tirik beva bo'lib qoldi. Nodiraning bo'yi cho'zilib qolg'an, har nachuk bir joyini topib ketar, ammo uchta yosh bolaning ishi qiyin edi. Eridan bolalarning tarbiyasiga yararliq hech gap qolmag'an, bir-ikkita xum, uch-to'rtta mo'ndi va shunga o'xshash rezrov, boshqa bir balo ham yo'q. Anorbibi mehnat bilan yaxshab, yetti-sakkizni tug'ib, yoshi ham qirqlarg'a borib, tusiga ajin kirib, keksaymasa ham qarimsiq bo'lib qolg'an, shuning uchun birartaga tegib olishi to'g'risida o'ylash ham behuda. Anorbibiga o'xshash tul xotinlarning qiladirgan ishlari har kimga ham ma'lum: mahallada dasturxonchilik, boylar eshigicha oqsochliq, hunarmandroq bo'lsa kinnachilik va hokazo. Anorbibi shu hunarlarning hammasiga ham qobiliyat e'lon qilib, bolalarini boqish fikriga tushdi. Ba vu orada qizi Nodirani bir bo'zchi bolasig'a uzatib, yukini ham bir oz yengillatdi.

Taniyanmi Shu Jajji Qizni?

Falakmi kajraftor, turmushmi bemaza, har holda Anvarlarning tole'i yana pastlik qildi. Bir kun Anorbibi biravnikida yumush qila turib to'sindan og'rib qoldi, bir soatning ichida tilidan ham ayrildi. Zambilga solib o'z uyiga keltirib tashladilar. Bolalarning fig'oni falakka chiqdi. Kuyavi tabibga yugurdi. Natijada yurak falajiga yo'liqqani ma'lum bo'lib, shu kun kechasi hatto uch go'dagi to'g'risida bir og'iz vasiyat qilolmay vafot etdi. Mozorg'a eltdilar. Tobut oldida ikki og'asi bilan olti yoshliq Anvar ham yig'lab bordi.

O'n bir yoshliq Temur, to'qqiz yoshliq Qobil va Anvarlarni tarbiya qilish og'irlig'i Nodiraning ustiga tushdi. Marhuma onasining yodgorlari bo'lg'an bu uch bolani begonalar qo'lida xor qilib qo'yishni Nodira istamasa ham, erining faqirlig'i bunga mone' edi.

Ta'ziya kunlari o'tkandan keyin o'g'ulliqqa deb so'rag'anlarga ikki bolani berib yubordi va Anvarni o'zi bilan olib, onasining qaqir-

ququrlarini bir aravaga ortib erining uyiga keldi.

Nodira onasi o'rniga Anvarning boshini siladi, yuvib-taradi va Anvarning istiqboli uchun qayg'irdi. Otasi va o'z erining kasblariga yaxshi baho bermagani uchun Anvarni boshqa kishi qilmoq fikriga tushti. Uni o'qutmoqchi, hatto madrasalarga yubormoqchi va shu yo'sun mullaliq darajasiga yetkuzib, otasining uyiga charog'chi qilmoqchi edi. Anvarni o'zlari turg'an mahalladan bir guzar nari bo'lg'an Solih maxdumning maktabiga berdi. Anvar "taxta"dan o'qush boshladi, zehning tinqilg'idan bo'lsa kerak, o'n bir yoshida savodi chiqayozdi. Biroq o'qishda qancha baxtli bo'lsa, peshanada o'shancha baxtsiz edi. Shundog'ki, Nodira ikki bolaliq bo'lg'an edi. Eri: "Ukangga yedirib-kiydiraymi yoki o'z bolalarinigimi? Ukangni kishiga shogird berib yubor", deb Nodirani qistashg'a turdi. Bechora Nodira og'ir holda Anvarni kishiga shogird berib, o'qushini zoe' qilishg'a ko'zi qiymaydir, eriga muqobala uchun hech bir mantiq topolmaydir. Chunki erining holi o'ziga ma'lum. Shu yo'sun yana bir yil o'tib, Anvar to'g'risida eri bilan achchig'-tiziqlik bo'lg'an bir kun paranjisini yopinib ko'chaga chiqdi va to'g'ri Solih maxdumning uyiga bordi. Shu vaqtlarda Solih maxdumning onagi Marg'ilon'ga ketmagan edi.

Nodira Mohlar oyim'ga yig'lab hasrat qildi. Hamma sarguzashtlarini birma-bir so'zlad. Shu bola uchun eridan chekkan izolarini chizib:

- Ulug' dargohlaringizga shu yatim bolaning umri zoe' bo'lmasmik, o'qushi juvanmarg qilinmasmik, deb keldim. Bir parcha nonlaringizni ayamay, yatim boshini silasalarigiz, deb keldim, - dedi.

"Qush tilini qush biladir" deganlaridek, Nodiraning samimiy arzi bandachiligi Mohlar oyim bilan Nigor kelinning yuklarini ezdi va shu onda Mohlar oyim maktabxonadagi bolalar ichidan Anvarni chaqirtirib oldi. Anvar kelishkan, do'ndiq bola edi.

- Domlasi maqtaydirg'an o'zimning zehnik bolam-ku, - dedi Mohlar oyim Anvarni ko'rish bilan va Nodiraga taskin berdi.

- Xo'b qizim, xo'b, pochchasi boqmasa boqmasin, men o'zim boqaman, o'qutib katta mulla qilaman.

Anvar pochchasining keyingi kunlardagi dag'al muomalari sababini o'ylab, xafalanib yurar edi. Mohlar oyimning haligi so'zi bilan masalaga tushundi va yatimona boshini quyi soldi. Bu holdan opasi ta'sirlanib, ko'ziga yosh oldi.

- Yig'lamang, juvon, - dedi Mohlar oyim, - yo'qlik qursin yo'qlik. Pochchasi kambag'al bo'lsa, unda ham gunoh yo'q, hamma gap taqdiri azaldan. Yaxshi: bu kundanoq bola siznikiga bormaydir, o'z yonimda o'g'lim bo'lib yotadir. Oting nima, katta yigit?

- Anvar

- Oh, oting ham o'zingga o'xshash chiroylik ekan Manovi do'ndiq qizni taniysanmi?

Shu o'rtada o'ynab yurg'an olti yoshlar chamaliq Ra'no yugurib kelib, Mohlar oyimning bag'rig'a kirdi. Anvar o'zidan ham do'ndiqroq Ra'noga qarab kuldi:

- Ra'noxon, - dedi.

Mohlar oyim Ra'noni bag'ridan chiqarib buyurdi:

- Bor, Anvar akangga salom qil!

Ra'no kelinlaracha Anvarga salom qildi va jazb qilg'andek Anvarning yaqiniga borib to'xtadi.

- Ko'rish, Anvar! dedi oyim.

Anvar Ra'noni bag'rig'a olib quchoqladi. Shu holda Mohlar oyim kulimsidi.

- Agar o'lmasam, shu do'ndiq qizimni berib, Anvarni o'zimga kuyav qilaman.

Anvar uyalib bag'ridag'ini bo'shatib yubordi. Xotinlar kulishdilar. Shu yo'sun Nodira Mohlar oyimdan juda xursand bo'lg'ani holda uyiga qaytib ketdi.

O'z uyida bir nonxo'r ortishi maxdumga, albatta, yoqmas edi. Biroq, onasining ra'yini qaytarishdan ham ojiz edi. Shundog' ham bo'lsa, "tomog'i-ku, yengil, kiyimi og'irroq. Kiyimini opasining ustiga qo'ymabsizda" dedi. Mohlar oyim: "Kiyimi bir gap bo'lar. Kishilar masjid, madrasa solg'anda, bir bir yatim boqsaq, arzimaydimi? Senga og'irliq qilsa, o'z bisotimdan kiyintiraman, bolam" dedi.

Anvar o'n ikki yoshida uchunchi oilani ko'rdi. Lekin bu oxirg'isi Anvar uchun har jihatdan ham qulay bo'ldi: o'qushini davom etdirar, qorni panjshanbalik nonlar bilan to'q, ust-boshi yamoq bo'lsa ham yalang'och emas edi. Bu uchunchi oilaga ko'chishda Anvarni eng xursand qilg'an narsa maktabdagi bolalarning ozor berishlaridan qutilishi va domlanning asrandi o'g'li maqomini olishi bo'ldi. Bolalar uni ehtrom qilmasalar ham, unga burung'icha yomon muomala qilishdan hayiqib qoldilar. Anvarga bu uyda ortiqcha yumush ham yo'q, chunki har qancha uy xizmatlari maktab bolalaridan ortmas, o'qushdan bo'shag'an vaqtini Ra'noni o'ynatib kechirar edi.

O'n uch yoshida maktab pro'grammasini bitirib, yosh bo'lsa ham xalfalik, ya'ni domlag'a ko'makchilik qila boshladi. Ba har kun bolalar ozod bo'lg'andan keyin maxdum unga kofiya[55]dan dars berar va "Gulistoni Sa'diy"dan bir necha band o'qub, ma'nosi bilan yodlatar edi.

O'n besh yoshida maktabni yolg'iz o'zi idora qilish darajasiga yetkanidek, yaxshig'ina forsiyxon va bir daraja arab tiliga oshno bo'ldi. Maxdum mundan bir necha vaqt ilgari Anvarni madrasaga uzatish to'g'risida so'zlanib yursa ham, hozir bu gapni og'zig'a olmay qo'ydi. Chunki maktab ishida yalqovlanib Anvarga suyanib qoldi va madrasa masalasini unutdirish maqsadida, arab, fors nahvsarfidan o'zi dars berishka kirishdi.

Maxdum Anvarga shu jihat bilan inoq edi. Ammo Mohlar oyimning Anvar bilan muomalasi xolis va samimiy bo'lib, ul Anvarga o'z bolasidek mehribon va har vaqt: "Ko'nglingni buzma, Anvar yigit; ko'rasanmi shu jajji qizni? Albatta senga berdiraman!" der edi. Lekin Mohlar oyim va'dasiga yetalmadi. Maxdumdan arazlab Marg'ilon ketishka majbur bo'ldi. Biroq, ketar chog'ida ham Anvarni unutmad. Nigor kelinni o'z yoniga chaqirib: "Kuyavlik uchun Anvardan yaxshiroq yigitni topolmassiz, Ra'nog'a xudoyim umr berib, bo'yi yetsa, albatta Anvarga berdirgin" dedi.

Chin O'rtoq

Anvar yoshlig'ida bo'shagg'ina bir bola edi. O'z tenggi bolalar bilan oz aloqa qilar, ularga kam aralashar va ortiqcha o'ynab-kulmas, hamisha uning ko'zida bir mung yotar edi. Bu holat balki oila baxtsizligidan, ota-ona bag'rida yayramag'anliqdan tug'ilg'andir, desak, uning ikki og'asi munday emas edilar. Bir onadan necha xil bola tug'iladir, deganlaridek, Anvarning yaratilishi og'alarig'a nusbatan boshqacha edi. Maxdumning uyida tura boshlag'ach, Anvarda bir oz o'zgarish ko'rildi. Shunda ham bolalar bilan aloqasini eskicha yurutib, faqat Ra'no yonidag'ina o'yin-kulki bolasig'a alishinar, Ra'noni yetaklab boqchag'a, ko'chadagi katta suv bo'ylarig'a chiqib hamrohini boqchadag'i gullarning ismi, uchin yurg'an qushlarning nav'i, katta oqar suvlar va ayniqsa Ra'no kabi yosh qizchalar uchun bu suvlarga yiqilish xavfi va shuningdek, boshqa masalalar bilan uni tanishdirar, ko'chada o'lik ko'targanlarni ko'rsa, birarta bolaning otasi yoki onasi o'lganligini so'zlab, buning orqasidan: "Menim ham onam o'lganda

o'shandoq qilib ko'targan edilar Men ham shu boladek mozorg'a yig'lab borg'an edim", deb qo'yar edi. Ra'no ham Anvarning so'ziga diqqat bilan quloq solar va ko'pincha hisobsiz savollar ila uni ko'mib tashlar, lekin Anvar zerikmas, har bir so'roqqa javob berib, Ra'noni qanoatlandirishg'a tirishar edi.

Anvar yosh bo'lsa ham jiddiy va kichkina miyasi muhokamaga qobil, boshqa kishilar ustiga tushkan baxtsizlikdan ham mutaassur bo'lg'uchi edi.

Bola chog'idanoq eng yaxshi ko'rgan narsasi gulzor va undagi gullar edi. Maxdumning oilasiga kelib tura boshlag'andan so'ng boqchani gulzor qismini o'z idorasi ostig'a oldi. Gullarni sug'orish, o'tlarni yulib, tozalash vazifalarini o'zi bajardi. Gullardan hech kimga uzdirmas, bir bolaning uzib olg'anini ko'rsa o'z xafa bo'lg'anidek, bolani ham xafa qilar edi. Bolalarning daragi bilan har kimning uyida bo'lg'an yangi gullardan ko'chat va urug' olib, yildan-yilga gulzorni boyitdi. Yoz kunlari kelsa, bolalarni kapalak va oltin qo'ng'uz tutib kelishka buyurar; qiynamay, ozor bermay zahasiz kapalak tutib kelganlarga sabog'ini o'qutib qo'yish bilan mukofot berar, kapalak va oltin qo'ng'uzlarni gulzorga uchurib yuborar, agar ular gullarga qo'nib qolsalar, o'zida yo'q so'yunar edi. Shuning uchun aksar yoz kunlari maxdumning boqchasi oq, nimrang, olan, zangor, malla, lojuvard va boshqa tus kapalaklarning yalt-yult uchishlari bilan alohida bir ko'rinishka kirar, Anvarning o'qushdan bo'shag'an kezlari gullar ichida va shu kapalaklar orasida kechar edi.

Anvar har kim uchun ham so'yimlik va xushmuomalasi barchaga barobar edi. Ammo, ayniqsa xush ko'rgan kishilaridan birinchisi Ra'no va ikkinchisi maktabdagi shogirdlardan saboqdosh sherigi Nasim ismlik bola edi. Nasim bilan Anvar juda yaqin do'st, bir-birini onlag'uchi sirdosh o'rtoq edilar. Garchi Nasimning otasi Qo'qonningg'ina emas, butun xonliqning tanilg'an kishilaridan va bu ikki bolaning sinfiy ayirmaligi yeri bilan ko'kcha, lekin yosh do'stlar buning farqig'a yetmaslar, Nasim "xonning mirzaboshisining o'g'liman", deb havolanmag'anidek, Anvar ham "Salim bo'yoqchining yatimi, Solih maxdumning asrandisiman" deb andisha qilmas edi. Bu ikki bola bir joyda suhbatka kirishsalar, chetdagi bir kishi Anvarni yirtiq bo'z kiyimlar ichida va Nasimni shohi-adraslar bilan g'arq holda ko'rib, albatta "bu gadoybachcha bilan bekbachchani o'zaro nima munosabatlari bor?" deb taajjublanar, lekin do'stlar hali buning ayirmasini idrok qilmaslar edi.

Aksar jum'a kunlari maxdumdan izn olib, Anvar shu o'rtog'ining uyiga borar, kechkacha Nasim bilan "suhbatlashib" qaytib kelar edi. Anvar shu munosabat bilan Nasimning otasi Muhammad Rajab poygachining iltifotiga noil ham bo'ldi. Nasim o'rtog'i Anvarning yatimlig'ini otasig'a bildirib, majbur qilg'an bo'lsa kerak, bir necha hayit mavsumlarida Muhammad Rajabek Anvarga kiyimlar ham berdi. Bu iltifot ikki do'stning aloqalarini bir-birlariga yana qattig'roq bog'ladi, ayniqsa, maxdumning dimog'ini chog' qildi. Zero, Anvarning Muhammad Rajab kabi bir kishining o'g'li bilan do'stlashishi bir kamolat bo'lg'anidek, do'stliqning hatto sarpolar kiyishkacha borib yetishi maxdumning nazarida yana ayni fazilat edi Shu sarpo kiyish voqi'asidan so'ng maxdum Anvarga boshqacha qarab qoldi va ichidan "sen odam bo'lading'an ko'rinasan", deb qo'ydi.

Baxtka qarshi, bu do'stliq aloqasi uzoq davom etalmadi. Bir kun oradag'i do'stliq rishtasini o'lim yag'mogari kelib uzdi. Nasim o'n besh yoshlar chamasida chechak kasali bilan og'ridi va o'sha kezlarda davosiz hisoblang'an bu kasaldan o'nglalmay vafot qildi. Muhammad Rajabek va oilasi uchun bu musibat, albatta, og'ir edi. Biroq, ulardan ham Anvar uchun og'ir bir hasrat bo'ldi. Hatto, ko'z yoshini marhumning ota-onasidan ham ko'broq Anvar to'kdi desak, mubolag'a qilmag'an bo'lurmiz. Uch kun maktab va maxdumni unutib, Muhammad Rajabek havlisida turib qoldi. Har oqshom Nasimning qabri ustida bir soatlab yig'lab o'lturdi. Bu yoshning samimiy chin do'stlig'i va o'rtog'ig'a sadoqati har kimni taajjubka qo'ydi.

Anvarning birinchi martaba marhum do'stiga atab yozg'an marsiyasi motamlilik ota-onani yana bo'zlatqan edikim, biz marsiyadan bir necha misra'ini quyida ko'rsatamiz:

Ochilmay so'lsa har gul g'unchasi piru juvon yig'lar,
Emas piru juvon, balki hamma ahli jahon yig'lar.
Ajal yag'mogari bog'i zako ichra uzib zanjir,
Rahmsiz ezsa ma'sum lolalarni, chun xazon yig'lar.
Nasimim ketdi olamdin meni qayg'u aro tashlab,
Ko'zimdin oqsa xun hech bir ajab yo'q, chunki qon yig'lar.
Jahonda erdi tanho men yatimga hamnishin, dildor,
G'ariblikning diyorida adashkan notavon yig'lar

Mulla Muhammad Rajabek poygachi o'g'lining sodiq do'stiga shu kundan e'tiboran boshqacha qarab qoldi. Bir jihatdan ma'sumiyat, ikkinchidan ko'rinish turg'an iste'dod Muhammad Rajabekni Anvarga iltifot etishka majbur qildi. Garchi Anvarning yuqoridag'i marsiyasi bolaliq xarxashasidan iborat edi ersada, yana uning istiqbolidan xabar olish uchun yaxshi mezonliq vazifasini ham o'tar edi.

Mulla Muhammad Rajabek avvalo o'z iltifotini Anvarning marsiyasidan bir baytini Nasimning qabr toshig'a olish bilan boshladi. So'ngra Anvarning "dunyoda man yatim o'rtog'ing'ga tanho sirdon va dildor (ko'ngil ko'targuchi) eding. Bu kun men sendek do'stdan ayrilib, yana g'urbat diyorida notavon yig'layman!" deb afsus va nadomat qilishig'a qarshi, ya'ni Anvarning yatimlik va g'aribligiga yo'l qoldirmasliq uchun mulla Muhammad Rajabek o'g'lining sodiq do'stiga o'z otalig'ini ko'rsatmakchi bo'ldi.

Anvar uch haftagacha xatmi qur'on kechlari Muhammad Rajabek uyiga kelib turar edi. Oxirg'i xatmi qur'on kechi Muhammad Rajabek Anvardan ahvol so'radi:

- Domlangiz salomatmi?
- Shukur.
- O'qushingiz yaxshimi?
- Birmuncha.
- Domlaning uyida turasizmi?
- Taqsir.
- Siqilmaysizmi?
- Yo'q.
- Ilmi hisob o'qug'aningiz bormi?
- Yo'q, taqsir.
- Domlangiz ilmi hisobni bilurmikin?
- Bilmaslar deb o'ylayman.
- Agar men bir domla ta'yin qilsam, hisob o'qiysizmi?

- Ustozim ruxsat bersalar, albatta o'qiyman.
- Xo'b bo'lmasa erta kechka domlangiz shu yerga kelib, menga uchrashsin.
- Xo'b taqsir.

Ertasi kuni maxdum keldi, Muhammad Rajabbek maxdum bilan so'zlashib, Anvarni o'rda xizmatiga olish fikrida bo'lg'anlig'ini, buning uchun arabcha, forsiychadan yana ham chuqurroq ma'lumot olishi lozimlig'ini va hisob o'rganishi keraklig'ini aytdi. Maxdum Muhammad Rajabbekning Anvarga munchalik marhamati uchun bir oz shoshib qolsa ham, lekin bu mehribonchilik sababiga yaxshi tushunganligi jihatdan avvalo bekning yatimparvarligi, so'ngra Anvarning zako va iste'dodini maxtadi. Anvarni odam qilish yo'lida chekkan o'z mashaqqatlarini ham shikoyat yo'sunida so'zlab chiqq'ach, bu kunlarda ehtimomi tom[56] birlan Anvarga fors va arabiydan dars berib turg'anini va alhol ham Anvar forsiycha tazkira va tahrirlar yoza olishini bayon qilib, nehca xil uzrlar ichida o'zining ilmi hisobdan bahrasizlig'ini bildirdi, ya'ni Anvarning ilmi hisob o'rganishi uchun boshqa muallim kerak bo'lur, dedi. Muhammad Rajabbek bu to'g'rig'a o'zi domla topmoqchi bolib maxdumga ruxsat berdi.

Maxdumning Baxti

Shu kundan boshlab Anvarning hayotida yangi sahifa ochiladi. Ya'ni maxdum Anvarga ilgarig'icha istiqboli qorong'u bir yatim, deb qaramay, balki Anvar kabi o'z o'g'li bo'lmag'anig'a o'kuna boshlaydi. Darhaqiqat, uning o'kunishiga arsiydirgan chigil masalalar ham tug'iladirkim, masalan: Anvar o'rda xizmatiga kirib qolsa, oyig'a besh tillo, o'n tillo naqdina daromad qilib tursa, bu mablag'lar

Shunday istiqboldag'i bu "mablag'lar" masalasi maxdumning ichini ari bo'lib talaydir. "O'n yoshdan beri o'qutib, yedirib, kiydirib kelaman; albatta, daromad manim haqqim bo'lur", deb o'ylasa ham, bu hukmidan o'zi uncha rozi bo'linqiramaydi. Har holda masala chigil

Mohlar oyimning Ra'noni Anvarga berish to'g'risidag'i "ahamiyatsiz" so'zlari o'sha vaqtlarda maxdumning ensasini qotirgan bo'lsa, hozir shu haqda chinlab o'yladig'ina emas, balki "haligidek Anvarning baxti ochilib ketsa, nima malomati bor. Yatimlik ayb emas, inson uchun fazlu kamol lozim, kulib turg'an baxt hojat, naslu nasabning hech ahamiyati yo'q. Ra'noning husniga har kim ham tahsin qilur: Anvar albatta yo'q demas Bu borada mol va jonni bir qilishdan boshqa maslahat yo'q" degan qarorg'a daf'atan kelib qoldi. Mundan birar oylar ilgari Nigor oyim'ga: "Anvar balog'at'ga yetayozdi. Sen bilan Ra'noga shar'an nomahram, undan qochishlaring lozim", degan bo'lsa ham, bu buyruq hozirg'acha amalga oshmag'an edi va bundan keyin ham amalga oshmaydirgan bo'ldi. Zero, maxdumning fikricha Anvarga og'ir tuyulish ehtimoli bor edi

Anvar Muhammad Rajab poygachi tarafidan belgilangan bir muftida hisob, insho (tahrir) qoidalarini o'rgana boshladi. Maxdum ham jon otib arab va forsiydan ta'limni kuchaytirdi. Anvar bir yil ichida hisobni o'rgandi. Va boshqa darslarida ham yaxshi muvaffaqiyat qozondi, ham shu ko'klamdan e'tiboran har kun o'rdag'a borib, Muhammad Rajab munshiy qo'l ostidag'i mirzolar yonida daftardorlik, nomanavislik usullarini tajriba qila boshladi. Bir yil chamasi maoshsiz tajriba ko'r'di. Shunda ham hafta sayin Muhammad Rajabbek o'z kissasidan uch-to'rt tanga choy puli berib turar edi. Anvar shu arzimagan uch-to'rt tangani ham maxdumning qo'lig'a keltirib berar va hafta sayin o'ziga ustozining umidini kattaroq bog'latib borar edi.

Anvar bir yillik tajribada o'rdadag'i daftardorlik, forsiycha va turkcha nomanavislik[57] hunarlarini tamoman deyarlik o'rganib tajribalik mirzolar qatorig'a kirdi. Sarmunshiyning og'zidan chiqqan ma'noni tartibka solib noma, yorlig' va boshqacha bir tazkirani tahrir qila olar, mirzolar jumlani g'alat ifoda qilib, sarmunshiydan aksar tanbeh eshitkanlarida, Anvar bunday tanbehka juda siyrak uchrar edi.

Ikkinchi yildan boshlab yetti tillo mohona[58] bilan maoshliq mirzolar qatorig'a o'tdi. Mohonadan tashqari soliqlardan ham darxonliq[59] qog'ozi oldi. Soliqlardan darhonliq maxdumning ro'zg'orig'a katta yengillik edi. Chunki so'ngg'i yillarda xonliq tomonidan xalq ustiga tushkan va tushib turg'an soliqlar behad va to'lab bo'lmasliq edikim, bu haqda kelasi boblarimizda so'z bo'lur. Shu xursandlik barobarida birinchi oyning yetti tillosi yaxlit holda maxdumning qo'lig'a tegishi go'yo to'y ustiga to'y edi. Domlaning yetti tilloni olg'andag'i holini tasvir qilish, albatta qiyindir; ko'zlari g'ilaylashqan, aftida qiziq o'zgarish ko'rilib, og'zining tanopi uzoq sayohatni ixtiyor qilg'an "habba hosiling durust, Anvar bolam, lekin pulga ehtiyot bo'l, bo'tam!" degan edi. Yetti tilloning qo'ldan chiqish xabari Nigor oyimning qulog'ig'a yetishkach, Anvardan ranjidi: "Hamma pulingni domlangg'a chakki beribsan, Anvar; ust-boshingni, ko'rpa yostig'ingni, ortib qolsa Ra'no ukangning ustini tuzatishing kerak edi. Domlang tuflab tugishdan boshqani koshki bilsa!" dedi.

Maxdum yetti tillo "naqdina"ni olib qancha shodlang'an bo'lsa, o'shanchalik tashvishka ham tushdi. Uning fikricha, zamona yonom, buzuqilar benihoyat; mumkinki, Anvarni o'zidan aynatib og'zi oshqa yetkanda, boshini toshqa tegdirlasalar Ra'noni Anvarga nikohlab boshini bog'lab qo'yaymi, deb o'yladi. Biroq, Ra'no hali o'n bir yoshda edi. Ikkinchi kun Anvar ishdan qaytib kelgach, maxdum uni boqchag'a olib kirdi. Boqchadan kungay ham ko'krak bir o'rinni ko'rsatdi:

- Ana shu yerga senga atab bir uy, bir ayvon, oshxona va axtaxonasi bilan imorat solsam deyman Habba, Anvar? deb so'radi. Anvar kuldi:

- Imoratka elli tillodan kam pul yetmaydir. Manim bo'lsa bir tiyin pulim yo'q. Bo'lading'ani ham fotiha berguningizcha albatta sizniki va oyimlarniki, - dedi.

- Habba himmatingga! deb yubordi maxdum, - albatta-ku shunday va lekin o'sha niyatlarindan keyin boyag'idek alohida pul yig'sang deyman-da Albatta, bu gap uch-to'rt yilsiz emas-da.

Shu vaqt Ra'no narida bola ko'tarib turar edi. Maxdum Ra'noni o'z yonig'a chaqirib, unga ham haligi o'rinni ko'rsatdi:

- Habba mana shu yerga Anvar akangga uy solib beramiz, Ra'no. Bu senga qalay o'xshaydir, qizim?

Ra'no otasining so'ziga tushunmadi:

- Anvar akamning yotadig'ani mehmonhonasi bor-ku, - dedi.

- Xe-xe-xe, bolasan qizim, bolasan, - deb kuldi maxdum, - Anvar akang tokay mehmonxonada yotadi deysan. Axir bir kun uyulanadi, bamisoli sen bo'lsang erga tegasan Axir uy kerak-da, qizim.

Bu so'zdan Anvar qizarib ketdi. Ra'no Anvarga qarab oldi va dadasiga achchig' qilg'an kabi burulib ichkariga jo'nadi. Maxdum Anvarga ustaliq bilan bir ma'noni onglatib, ta'minot berganidek, buzuqilarning vasvasasiga qarshi dam ham solg'an edi Bu dam solish Anvarga ham ta'sirsiz qolmadi. Shu kungacha Ra'noning yosh, ma'sum husniga umidsiz qaraydirgan bo'lsa, bundan keyin unga umid va istiqbolning shirin xayollari bilan termuladig'ani bo'ldi.

Maxdum o'zining chekkan tashvishida haqli bo'lib chiqdi. Anvarning tevaragida "xolis" maslahatgo'lar ham ko'rinishib qoldilar. Ayniqsa bu "xolis"lardan biri pochchasi edi. Pochchasi yetti tillo daragini eshitib entkdi. Erining tazyiqi ostida Nodira ham

kengashka turdi.

- Pochchang, bizning havlig'a kelib tursin, o'zim uylantirib qo'yaman, deydi.

Anvar boshqalarning kengashiga quloq solmag'anidek, opasining so'ziga ham iltifot qilmadi. Maxdum javob bermaguncha bu uydan ketmasligini bildirib, faqat pochchasig'a yordam berib turish va'dasi bilan opasini tinchitdi.

Anvar ikkinchi oy maoshidan uch tilloni o'zida qoldirib, uyga kiyim-kechak olish uchun izn so'rag'an edi, maxdum "shu ish chakkida, bolam. Xayr, bundan so'ng shu noma'qulchilik bo'lmasin!" deb arang ko'ndi. Anvar Nigor oyim, Ra'no va o'ziga kiyimliklar sotib oldi. Nigor oyim sholpar, Ra'no atlas kiydilar.

Nigor oyim Anvarning pinjiga kirib olib, o'z yo'lig'a sola boshladi. Maoshining hammasini maxdumga bermaslikka, shunga o'xshash kam-ko'stlarga ham yaratib turishg'a undar edi. Anvarning andishasini rad qilib: "Har qancha bersang ham dadasi ola beradir. Lekin berganingni sen bilan bizga misini ham yuqmas. Shunday bo'lg'andan keyin, ishini o'ylab qilish kerak", der edi. Chunki Nigor oyim erining Anvarga qattig' botina olmaslig'ini sezar edi. Shunday bo'lsa ham Anvar yetti-sakkiz oyg'acha topqanini maxdumga berib, duosini olib turdi. Lekin maxdum shunchalik daromad bilan ham eski tabi'atini bir zarra o'zgartmas, hamon eski tos, eski hammom: har kun suyuq osh, xudo yorlaqag'an kun ozodliqning palovi, shunda ham Anvar kech kelib sovg'an oshni yer, uyda issig' non yopilmas, hamisha panjshanba kun yig'ilg'an non suvi qochib, taraqlab kelasi panjshanbag'acha kafolatni o'z ustiga olar edi. Bora-bora Anvar ham bu holdan siqilib, Nigor oyimning kengashicha ish qilmoqqa majbur bo'ldi. Oltin berib quruq duo va minnatdorchilik olishdan, duosiz yeb-ichishni a'lo ko'rdi. Uyga go'sht va boshqa masallig' olib berib, xohlag'an taomini buyurib turdi; o'zi yaxshi kiyinganidek, Nigor oyim, Ra'nolarni ham yaxshi kiyintirdi. Nodirda opasig'a, jiyanlariga kiyimlar olib berdi; ikki tilloni Marg'ilonda og'rib yotqan Mohlar oyim'ga sovg'a-salom qilib yubordi.

Bu o'zgarish maxdumni dovdiratib qo'ydi va qo'rqa-pisa "bu oy xarajatabsizmi, bolam?" deb so'rag'an edi, "kam-ko'stlarni tuzatib oldiq" degan javobni berdi. Ikkinchi oyda, ko'rpa-yostiqlarni tuzatib, maxdumning ko'zi to'rt bo'la bergach, ikki tilloliq "xolis" duo ham olib qo'ydi. Lekin maxdum bu holdan ancha shoshqan edi. Birar shayton yo'ldan ozdirdimi, deb astag'firulloh o'qur edi. Anvarning eskicha ochiq yuz bilan muomala qilib faqat "naqdina" vajhidangina dam bo'lib qolishi, topqanini "bemaza" ovqatlarga, kiyim-kechak va boshqa "behuda moloya'ni[60]B "larga sarf qilishi maxdumni ko'b tanglikka solg'an edi.

Bo'tam Anvar, - dedi bir kun maxdum, - dunyo degan ko'b noyob narsa; kishining bir kuni bo'lsa yig'lab-sixtab o'tib keta beradir, illo, zar qadriga yetish kerak menda bo'lsa o'zingda turg'andek gap, bolam.

Bunday "muassir" nasihatlar ham Anvarga kor qilmadi. Chunki Nigor oyim va Ra'nolar bilan bu to'g'rida qat'iy bitishib qo'ygan edi. Shu bilan birga maxdumning oyliq vazifasini ikki tillodan ham kamaytirmadi. Inson har narsaga qobil bora-bora maxdum shunga ham qanoat qiladig'an bo'lib, hisob-kitobni esidan chiqardi. Biroq, oy sayin ikki tilloni olg'anda "qolg'ani" to'g'risida bir oz yuragi achishib qo'yar edi.

Xonning Iltifoti

Devonda rasmiy mirzo bo'lishning uchinchi yilida Anvar juda katta e'tibor qozong'an edi. Ayniqsa, turkiy tahrirda mirzolarning har birisidan ustun: chiroylik uslubi, oson tarkib[61] va ifodasi bor edi. Buni mirzolaridan boshlab saroy shoirlari, saroy muftilari, bosh munshiy Muhammad Rajabbek, hatto xonning o'zi ham e'tirof qilar edilar.

Xudoyor muhr bosish asnosi yozilg'an yorlig' va nomalarni o'qutib eshitar, munshiylarning eshitilmagan arab va fors so'zlari orqaliq to'qug'an yarim turkiy jumlariga aksar vaqt tushunmas: "Enalaring arapqa tekkanmi?" deb mirzo, muftilarni koyir edi[62]. Ammo, Anvarning yozg'an har bir jumlasini musiqiy kabi rohatlanib, tushunib tinglar va "shu bala barilaring'dan ham o'qug'anraq chiqar!" deb, boshqa mirzolarning yuragiga o't yoqar edi.

Muhammad Rajab munshiy keyingi kunlarda muhim tazkiralari tahririni Anvarga topshiradig'an bo'ldi. O'zi birar joyg'a ketadigan bo'lsa, devon idorasini Anvar qaramog'ig'a qoldirar, har bir to'g'rida ham boshqalardan ko'ra Anvarga ishonar edi. Zero, Anvar har bir ishni to'g'ri va xolis ado qilar, vazifasidan tashqari ishlarga kirishmas, oladig'an maoshidan ortiqcha tama'ga tushmas edi. Bu o'runda Anvarning bir xususiyatini ataynoq yozib o'tishka burchlimiz: o'rus istibdod idorasi yonidag'i musulmon qozixonalari va ulardagi mirzolarni har kim xotirlaydir. O'sha mirzolarning unar-unmaska "qalam uchi" so'rashlari, kichkina ishni ulug'latib mazana[63] chiqarish harakatlari ham bizga ma'lumdir.

Shu qozixona mirzolari, baayni hikoyamizning mavzu'i bo'lg'an Xudoyor saroyi munshiylarining kichkina nusxalari edilar. Xong'a yoziladig'an arzi-dodlar saroy mirzolaridan tashqarida tahrir qiling'an bo'lsa, aksar vaqt ishka oshmas edi. Ya'ni chetda yozilg'an ariza qabul qilinsa ham ariza egasi qalam uchini begona qilg'ani uchun arizani xong'a va sarmunshiyga ko'rsatmay, yirtib tashlar edilar. Ariza egasi natija so'rasa, "arizangizni savodsiz kishi yozg'an ekan; janob iltifotsiz qoldirdilar" deb savodliq kishidan boshqa ariza yozdirib berishka maslahat ko'rsatar edilar. Ariza berguchi ikkinchi martaba harajatlanib, saroy mirzolarining o'zlaridan yozdirishg'a majbur bo'lar edi. Mundan boshqa, bir-birlari ustidan xong'a shikoyat qilish, o'z aro bitmas adovat ham davom etib, aksar bir-birlarining tegiga suv ham quyib turar edilar. Yana aksariyat mirzolar xonning xufiyalik xizmatini ham ado qilib, shaxsiy adovat yoki xong'a yaxshi ko'runish uchun fuqarodan nechalarning gunohsiz qonig'a cho'milib, mudhish foji'alarg'a ham sababchi bo'lar edilar. Shuning uchun xalq ayniqsa, kambag'allar saroy mirzolarig'a nafrat bilar qarar, ular yonig'a yaqinlashishdan qo'rqr, ilojsizlikdan ikki bukulib salom berar edilar.

Lekin Anvar ta'mani, shaytanatni, adovatni ayniqsa, xufiyalikni bilmas, devonda o'ziga topshirilg'an vazifanigina ado qilar, alaxusus mazlumlar dodnomasini xong'a eshitdirishka va yaxshi natijalantirishka tirishar edi. Ul o'zining shu to'g'rilig'i soyasida hamisha anovi mirzolarning ishiga biloqasd[64] xalal berib, chirishni[65] buzub turar, ham shu va boshqacha sabablardan ularning adovatiga yaxshig'ina hadaff[66] ham bo'lg'an edi. Biroq, Anvarning homiysi Muhammad Rajabbek katta e'tibor va nufuzga molik, ham xong'a inobatlik, shuning uchun mirzolar Anvarga qarshihech narsa qilolmas edilar. Mirzolar orasida Anvarga tish-tirnog'i bilan qarshi bo'lg'an Shahodat mufti kabi kekxa mirzolar yashag'anlaridek uning iste'dod va zakosiga xolis maftun bo'lg'an Sultonali kabi mirzolar ham bor edilar.

Shu yo'sun tajriba yilidan tashqari besh sana saroyda ishlab kelar edikim, mundan o'n besh kunlar muqaddam sarmunshiy Muhammad Rajab poygachi bir haftagina og'rib, vafot etdi. Anvar o'ziga samimiy mehribon bo'lg'an bir kishidan ayrildi. Necha yillardan beri Muhammad Rajabbekning o'lumini yoki boshqacha bir falokatini kutib, undan so'ng bosh munshiylikka o'zini chog'lab yurg'an Shahodat mufti xizmat bilan qishloqqa chiqib ketkanligi uchun, muvaqqat ravishda bosh munshiylik vazifasini Anvar ado qila boshladi. Va shu bir necha kun ichida Anvarning bosh munshiy bo'lish shoyi'asi yurib qoldikim, hozirga bu to'g'rida bir mulohaza aytish qiyindir. Chunki bu mansabga intilguchi kazo va kazolar, shoir va fuzalolar ko'bdir.

Anvarning Andishasi

Anvar Shahidbek bilan maxdumning so'zlariga qarshi majhul bir aziyatda bosh qimirlatib sufaga qaytdi. Ularning chiqib ketishlarini kutib turg'andek ichki eshikdan Ra'no ko'rindi. Har zamon titrab, uchib ketishka hozir turg'an boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li bilan bosib ushlaga edi. Anvar Ra'noni shu holda ko'rib, sufa yonidag'i ochilg'an gullar ustida to'xtadi. Ra'no kelar ekan, o'pkalik ko'z bilan Anvarga kulimsib qarar edi. Kelib sufa labida turg'an bo'sh laganlarga taqildi.

- Bu kungi mehmondorchilig'imizdan rozi bo'lg'an o'xshaysiz, Anvar aka, - dedi qayrilib Ra'no.

- Juda rozi bo'ldim, - dedi Anvar va Ra'noning yonig'a keldi, - ayniqsa, sening qo'ling bilan tugilgan mantilardan juda mamnun bo'ldim, Ra'no.

Ra'no laganlardan qo'lini olib, tirsagi bilan sufaga suyandi:

- Manim qo'lim bilan tugilgan mantilarni qayoqdan bildingiz?

- Qayoqdan bildingiz? deb Anvar kuldi, qo'lida bir dona qashqar guli bor edi, - ayniqsa, sening qo'ling nimaga tekkan bo'lsa, men o'shani darrav sezaman.

- Men tukkan mantilar qanday ekan?

- Tanimaydi deysanmi?

- Tanimaysiz.

- Choklari diqqat bilan chimtilgan, to'rt burchagi ikkiga qovishtirilg'an, do'ndiq tanimaydi, deb o'ylaysanmi? Men nuqul sen tukkan mantilarni tanlab yedim

- Mazaliq ekanmi?

- Mazaliq nima degan so'z, - dedi Anvar, - mana shu qashqarning qizil guli yodingdami, biz bu gulni keltirib o'tquzg'an yilimiz pushti ranglik bo'lib ochilg'an edi. Ikki yil o'tmay qizil tuska kirdi. Bilasanmi bu nimadan?

Ra'no Anvarning jiddiy qilib bergan bu savoliga tushunmadi:

- Oftob qizartirg'andir.

- Yanglishasan, Ra'no, - dedi Anvar, - men bu gulning qizarish sirrini ham bilaman, buning qizarishig'a ham sen sabab, sening qip-qizil labing

- Hazilni qo'ying, - dedi shu guldek qizarg'an Ra'no, - Shahid semiz nima uchun kelgan ekan, sizni mirzaboshi qilmoqchilar shekillik?

- Bu gapni qo'y, Ra'no, ishonmasang oynag'a qara, sening labing bilan shu qizil gul rangi orasida farq bormi, mana qara?..

Anvar tomonidan labiga tegizilgan gulda Ra'no o'zini olib qochdi:

- Hazil o'lsin Sizni mirzaboshi qilmoqchilarmi?

- Meni har balo qilmoqchilar Lekin bo'lmag'an so'z.

- Nega bo'lmag'an so'z, shaharga ovoza bo'lg'an emish-ku?

Anvar orqasi bilan sakrab sufa labiga oyoq solintirib o'lturdi. Ra'no boyag'idcha uning yonida sufaga suyandi.

- Ovoza haqiqat emasdir.

- Shamol bo'lmasa, terakning boshi qimirlamas emish. Balki sizni mirzaboshi ta'yin qilurlar.

- Meni mirzaboshi, ta'yin qilsalar yaxshimi, Ra'no?

- Yaxshimi, yomonmi, men qaydan bilay?

- Yomon, Ra'no.

- Nega yomon?

- Iflos ish. Agar boshqa kasb topsam, o'rdani butunlay tashlab ketar edim.

- Iflos ish?.. Sizning bek pochchangiz ham shu xizmatni qilar edi-ku?

- Men bek pochcha bo'lolmayman, Ra'no. O'rdadag'i to'kulib turg'an gunohsiz qonlar, doim tevarakdan eshitilib turg'an ohu zorlar manim yuragimni ezadir, tinchlig'imni oladir. Yana men mirzaboshi bo'lib qolsam bu ohu zorlarning, to'kilgan ma'sum qonlarning ichida bilfe'l[67] suzarman. Bu vaqt manim azobim bevosita bo'lur. Balki bunda ishtirok ham qilarman. Chunki xong'a yaxshi ko'runish uchun ko'b ishlarni uning istagicha ko'rsatish, zulm pichog'ini qayrab berish, shu mansabda uzoq yashamog'imning asos shartidir. Lekin men bunday vijdotsizlik uchun yaratilmag'an o'xshayman. Madhu sano, olqish va duo zamiriga yashiring'an zulmdan faryod, haqsizlikdan dod ma'nolarig'a malham bo'lish, albatta manim qo'limdan kelmas. Chunki "soyaboni marhamat" vijdon kengashiga quloq sog'uchi "ahmoq"lardan emasdir.

Dadangning fe'li senga ma'lum, Ra'no. dunyoda "manfaat"dan boshqani ko'rmaydir. Manim nima uchun bu mansabdan

qochqanlig'imning farqig'a bormay, "kufroni ne'mat qilasan, oyig'a falon tillo" deb da'fatan qo'rzoqlig'img'a hukm chiqaradir.

Dadangga boyag'i uzrlarni ko'rsatish toshning qulog'ig'a azon aytish bilan bir bo'lg'ani uchun sukut qildim. Agar orada bir kishi bo'lmasa edi, garchi, bosh mirzoliq hozir bir xayol ersada, o'shanda ham shu ovozag'a bo'yin sunmas edim, Ra'no.

Ra'no Anvarning ko'ziga to'g'ri tikilib, so'zni tingladi. Uning tusida Anvarga achinish vaziyati bor edi:

- Yaxshi niyat bilan mirzoliqni qabul qilsangiz, - dedi, - aholidan yordam qo'lingizni yig'masangiz, shu holda barcha gunoh sizning bo'yingizdan soqit bo'ladir, Anvar aka.

- To'g'ri, - dedi Anvar, - lekin gap bunda emas, Ra'no, men shunday bo'lishini tilar edim. Boshqalar men tilagancha qilmaydilar, binoan alayhi, mas'uliyat manim bo'yinimdan soqit bo'ldi, deb tinchlanish mumkin emasdir. Sen tamoman boshqacha tushungan bir masala, sening harakating va istaging aksicha natijalanib tursa, ruhar ezilasan, vijdonan azoblanasan. Mana, asli mushkilot shu nuqtadadir. Yo'qsa gardandan soqit qilib qo'yish har narsadan ham qulay vazifa, ammo ma'naviy mag'lubiyat og'ir masala, Ra'no. Ra'no Anvarning maqsadig'a tushundi shekillik, bir necha vaqt jim qoldi va qarshisidag'i yigitning o'ychan yuziga bir-ikki qarab oldi.

- Demak, mirzoboshilqni qabul qilmaysiz?

- Agar topshirsalar, qabul qilaman.

- Shunchalik mushkilot ichida?

- Chunki otang buni mendan talab qiladir.

- Otamning qanday biyligi bor?

Ma'sum bu savoldan so'ng Anvar entikib qo'ydi va Ra'noni bir fursat ko'zdan kechirib turdi:

- Juda katta biyligi bor, - deb yana entikdi.

Ra'no qaytib so'ramadi. Go'yo ul ham bundagi biylikka tushungan edi. Sekingina laganlarga qo'lini yuborib, Anvarga bo'shtobroq

qaradi:

- Choy ichasizmi?
- Keyinroq ichaman.

Ra'no laganlarni ko'tarib jo'nadi. Atlas ko'ylak ichida to'lqinlanib ko'ringan uning latif gavdasi alhol Anvarning ko'z hadafi edi.

- Men xuftanga chiqmayman, Ra'no!

Ra'no yarim yo'lda to'xtab, kulimsiragan holda Anvarga qaradi:

- Chiqarman! dedi.

Jilovxonada Bir Janjal

Asr namozi uchun masjid jilovxonasig'a endi uch kishi yig'ilgan edi. Jilovxonaning to'rida o'lturgan qora to'nlik, o'ttuz yoshlar chamasida rangsiz va yoshlig'iga qaramasdan quyuq soqolini bahaybat o'sturib, bir burdagina yuziga ot to'rba osqan kabi bir kishi edi. Uning yonida bo'z yaxtak bog'ichini ositirib, xandalandek bo'qog'i bilan o'ng tomog'ini ziynatlagan o'rta yashar yana bir "husni Yusuf" ko'rinar edi. Uning qatorida oshlovdek chozuq yuzlik, oq bo'z ko'yilagi yerdan to'rt ellik ko'tarilib, bo'z sallasi gardani aralash o'ralgan uchunchi nozanin o'lturar edi.

Bulardan birinchi muhtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla janoblari bo'lib, ikkinchisi mahallaning shirin so'z g'iybatchilaridan Samad bo'qoq, uchunchisi masjidning muazzini Shukur so'fi edi. Samad bo'qoq bilan Shukur so'fi imom afandining muloyimona, ham bitta-bitta ayni maqomig'a chertib va qator terib borg'an so'ziga somi' edilar:

O'rda ichida shunchalik oqil va donolar to'lib yotqan bir fursatda, tahsil ko'rmagan, nodon bir go'dakka bunday ulug' bir bir vazifa, vallohi a'lam topshirilmash deb o'ylayman. Bu vazifani uhda qilmoq uchun ko'b gap kerak. Avvalo aqli solim, soniyan, tahsili tom lozim, vaholanki, siz aytkan yigit o'tkan sanalar Solih maxdumda savod o'qub, bizdan hijja o'rganib yurar edi. Baharhol bu xabarga aql bovar qilmaydir

- Ha-a, taqsir, - dedi Samad bo'qoq va Shukur so'fini tirsagi bilan turtti, - bu bala kimu, o'rdag'a mirzaboshiliq kim. Zamonaning zayli minan, boyag'idek Mamarajab mirzaboshining yordamida o'rdag'a kirishib qog'an-da boyag'idek oppoqqina bo'lsa Mamarajab o'z yonig'a og'an-da

Imom bo'qoqning so'zini tinglagan holda, ikki ko'zini yerga qaratqan edi.

- Yurtning so'ziga qarab aytayapman-da, - dedi Shukur so'fi, yengilga ohangda, - harchi bir necha kundan beri katta-kichikning og'zida shu gap.

- Ko'bchilikning og'zini tikib bo'lardima, so'fa.

Samad bo'qoqning bu so'ngg'i g'iyqillashida tomog'i ostidag'i yo'g'on tomirlari turtib chiqdi. Imom hamon ikki ko'zi yerda bo'lg'ani holda kichkina boshini qimirlatdi:

- O'rdadan birar kishi masxara uchun xabar tarqatqandir.

- Ha-a, taqsir.

Shu holda jilovxonag'a to'rtinchi kishi kirib keldi. Bunisi jikkak, qirq bilan elliyning orasi, yelkasi turtib chiqq'an Safar bo'zchi ismlik edi. Imomga salom berib, so'fining yonig'a o'lturdi va so'zga bir oz quloq solg'ach, tushunar-tushunmas bahska aralashib qoldi.

- Inshoollo, shu yigit mirzaboshi bo'lar, - dedi Safar bo'zchi suhbatning ruhini bilmagan holda, - O'zi ajab zukko yigit, fuqoroparvar bola: bo'g'ani ma'qul, a, labbay, taqsir?

Imom yerga qarag'an holda boshini qimirlatib qo'ydi. Samad bo'qoq xo'mrayib Safar bo'zchig'a qaradi:

- E, akillay berasanda, Safar, - dedi bo'qoq, - biz nima deyapbiz-ku sen nima deyapsan.

- Xo'sh, nima deyapsanlar?

- Ovoza gap deyapmiza, mirzaboshiliqqa katta milla kerak deyapmiza-a.

- U milla emas ekanmi?

- Milla bo'lsa ham, xashaki millalardan-da.

- Ashunga qog'anda chalg'ibsan, Samad, - dedi Safar bo'zchi, - xat bitishka kelganda qo'yavur, kambag'alga qayishqanini ko'rsang, ha, bo'ldi deysan.

- Zantalag'ing kimga qayisha qopti?

- Hammaga, hammaga, - dedi Safar, - meni o'zimga ham yordam qildi-da, yashag'uring.

- Ha-a, xo'sh?

- Bultur ana shu kezda, - dedi Safar engashinqirab, - bozorg'a sakkizta bo'z olib tushkan edim. Birarta mushkit ig'vo qildimi zakotchining tomog'i taqilladimi, harchi falakat, qo'ltug'imdag'i bo'zni yoppa oldi, qo'ydi; "otang yaxshi, onang yaxshi, kosibman, savdogar bo'lsam uyim kuysin"

Asti qo'ysa-chi Bir yillik zakoting deb ko'tardi ketti. Qo'lingdan nima keladi, Samad. Xafaligim oshib, uyga quruq qaytdim.

Mayda-chuyda kutib o'lturgan bola-chaqaning quti ucti. Mol ketti jon ketti, ishka ham qo'lim bormaydi. Endi bo'lar ish bo'lg'an desang yurak achiydi, dastmoya ham g'altakka chiqadig'an. Arza-parza bittirsammi deyman. Ko'chada unga-bunga kengash solsam, arzang ma'qul deyishdi. Shu yaqinda, o'zi o'rdada turadig'an bir arzachi bor emish. Ketkan ustiga ketkan deb do'kon tegi yarimta bo'z bor ekan, qo'ltug'img'a tiqib oldim. Ana shu toblarda so'rog'lab arzachi mirzonikiga borsam, hozir o'rdadan kelib, endi to'nini yeshib turg'an ekan. Yosh, navqiron yigit, "salom, alik", "horma", "bor bo'l". "Shunday, shunday gap; bir parcha arza bittirsam, deb kelgan edim". O'rdaliqqa gap uqdirish qiyomatdan keyin, taqsir. Lekin bu yigitda gavrluk[68] siyoqi yo'q. Shukur so'fi. Gapka qonib olib, quloq qoqmay "xo'b". Arzaning bir yeriga zakotchining oti tushar ekan, necha qayta so'rasa ham bilmadim, undan keyin afti basharasini uqdirib edim, tasmollab bittasini yozdi, chog'i. "Endi keta bering, arzani o'zim topshiraman" deydi. Javobini ham ikki kundan keyin o'zidan olar emishman

- Manavi osonliqni qarang, taqsir. Duo qilib qalam uchisiga bo'zni berdim, olmaydi. "Yopiray, ozsindiyov, qurg'ur" deb qo'rqdim. "Arza o'runlasa yana xizmat qilarmiz, mirzaboshi". Yana yo'q, "toza falakat bosti" deb tursam, "arzaga haq olmayman, bo'zingni olib ketavur" degani ekan. Baraka topqurni qarang, taqsir. A, shundaqa odam ham bo'ladimi, Samad og'a. "Oltin olmasang, duo ol" deb qo'limni ochtim. Ha, endi buni qo'yavuring. Ertasi kechqurun gula to'g'rilab o'ltursam eshikni birav taqillatadi. "Ha, kelavuring". Do'konxonaga bo'z qo'ltuqlag'an bir kishi kirdi.

- Safarboy sizmi?

- Ha, biz.

- Arza berganmidingiz?
- Bergan edim.
- Otangizning oti nima?
- Mamatboy.

Qo'ltug'idag'i bo'zni oldimg'a tashladi. Xudda kechagi bo'zlarim; tappa-taq sakkizta.

- Bo'zlaringizni oldingiz-a?
- Ha, oldim.
- Xayr.
- Xo'sh.

- Bu yaxshiliq arzadan ham burun mirzaboshidan bo'ldi, deb o'yladim. Balalarning kengashi bilan ikki bo'zni ko'tarib shom paytida mirzaning uyiga bordim. Chaqirdim, chiqdi. Minnatdorchilik bilan ikki bo'zni uzatdim; asti olsa-chi. "Yaxtakka bo'zim bor, ketavuring", deydi. "Sotib, pulini beraymi", desam "pulim ham ko'b" deydi. Aqalli bittasini ham olmadi. Yana duo qilib bo'z bilan qaytdim. Farishta ham shunchalik bo'lar, deb o'ylab qoldim, Shukur so'fi! A, shunday yigit mirzaboshi bo'lmay kim bo'lsin, Samadboy! Ko'bni duosi ko'l deganlar; ishonmasanglar, ana taqsirimdan so'ranglar!

Hikoyani eshitish asnosi imomda bir g'ijinish vaziyati bor edi. Hikoya bitkach, zaharxanda bilan Samad bo'qoqqa qaradi, dami kesilayozg'an bo'qoq bundan ruhlandi.

- Yolg'onni ham yamlamay yutadig'an bo'lilbsan-da, Safar, - dedi bo'qoq.

Safar bo'zchi to'sindan o'zarib ketdi. Rangio'chinqiradi:

- Azbaroyi xudo, qasammi?

- Ikkita bo'zni ikki qo'llab oborsang, - dedi Samad bo'qoq, - qaysi ahmoq olmay qaytarar ekan? Yolg'onni sal kishi ishonadig'an qilib gapirish kerak, Safar!

- Azbaroyi xudo, olmadi! - dedi Safar va asabiylashib o'rnidan turib ketdi, - shu ka'batulloning ichida o'lturib yolg'on gapirgan odam musurmon emas, kishining qasamiga oshonmag'an ham yetti mazhabda mo'min emas!

Safar akaning aztaxidil achchig'lang'anini sezgan imom orag'a tushti:

- Bunday yaxshiligni har kim ham qila oladir, Safar aka, - dedi, - shuning uchun mirzoboshining sizga qilg'an yaxshilig'ig'a men ishonдим. Ammo bizning bahsimiz uning beva-bechoraga qilg'an yaxshilig'i to'g'risida bo'lmay, bu odam o'rdadag'i mirzolariga boshliq bo'la oladirmi, ya'ni o'shandog' katta ishning uhdasidan chiqadirmi, ustidadir.

- Barakalla, taqsir, - dedi Safar bo'zchi turg'an yeridan, - menga qolsa, inshoollo, uhdasidan chiqadi!

Imom Safar bo'zchig'a tushuna olmay, bir oz tikilib turg'andan keyin so'radi:

- Uning uhda qilishini siz qayoqdan bilasiz?

- Xudoy bildirsa, bilaman-da taqsir?

- Xo'sh?

- Axir, ko'bhilikning duosi ko'l-da, taqsir!

- Ko'bhilikning duosi ko'l bo'lsa yaxshi, - dedi imom, - ammo bu xizmatka uning ilmi kofiyimi?

- Kovfiy, taqsir, kovfiy!

- Axir, siz kofiyilgini qayoqdan bilasiz?

- Axir kovfiy emasligini siz ham qayoqdan bilasiz, taqsir.

- Kofiy emasligini men shundan bilamanki, - dedi imom achchig'ini ichiga yutqan holda, - bunday mansabga minadirgan kishi Buxoroyi sharifda tahsil ko'rmaganda ham loaqal Xo'qand madrasalarida o'qug'an bo'lishi kerak, ammo sizning mirzoboshingiz savodxonliqdan boshqani bilmaydir.

- Bilmaganini siz qayoqdan bilasiz, taqsir?

- Chunki men uni o'z qo'limda o'qutqanman bir yatim bola edi.

- Xudoning berishi, taqsir, - dedi Safar, o'ylab-netib turmay, - janobingiz Buxoroyi sharifda necha yil o'qub, nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz Xudoy bermasa shunday, taqsir. Ul bo'lsa madrasa ko'rmasdan mirzalarning mirzasi bo'lmoqchi; xudoy bersa shunday, taqsir.

Safar bo'zchining bu so'zidan imomning qonsiz rangi yana qonsizlang'an, olaminchoq ko'zi allanuchka holatka kirgan edi.

- Ablah odam ekansan! dedi.

- Siz ham ahmoq mulla ekansiz! dedi Safar bo'zchi.

Imom g'azabi bilan o'rnidan turib Safar bo'zchig'a xezlang'an edi, uni Samad bo'qoq ushlab qoldi.

- Padar la'nat, adabsiz! dedi Samad, - domlag'a shunday so'zni aytasanmi-ya?

Safar bo'zchi turg'an o'rindan siljimadi:

- Cho'zma kekirtagingni, bo'qoq, - dedi, qani qo'yib ber-chi taqsiringni, yoqalashsin-chi men minan! Andishaning otini qo'rqqoq qo'ydingmi?

Shukur so'fi o'rnida baqa bo'lib qolg'an, imom bo'lsa go'yo hujum qilmoqchidek Samad bo'qoqni itarar edi. Samad bo'qoq g'iybatdan boshqa ishka yaramag'ani uchun, imomning yordamig'a yetish chamasi yo'q edi.

- Shu adabsizlig'ing bilan, - dedi Saman nasihatomuz, - yana domlaning orqasida namoz o'quysanmi, Safar, a!

- O'qumasam qutilamanmi senlardan!

- O'qumasang bor, jo'na!!!

- He - deb so'kindi Safar bo'zchi va jilovxonadan chiqib jo'nadi. Uning orqasicha "padar la'nat johil" dedi imom va ilgari o'rnig'a bordi. Bir necha vaqt uchavlari ham so'zsiz o'lturdilar.

- Bir it-da, taqsir, xafa bo'lmang.

Imom javob bermadi. Yana bir necha kishi kelib qo'shilg'ach, Shukur so'fi mezanaga chiqib azon aytdi. Asrni o'qush uchun masjidga kirdilar.

Iflos Bir Moziy

Imomning ta'bi juda sustlandi. Shom va xuftan asnolarida ham hech kim bilan so'zlashmadi. Safar bo'zchining "Buxoroyi sharifda necha yil o'qub kelib, nihoyati mahallaga imom bo'ldingiz. Xudoy bermasa shunday bo'ladi, taqsir" degan so'zi zaharli xanjar kabi uning yuragida yangidan-yangi jarohat ochar edi.

Darhaqiqat, Safarning bu so'zi imomning eski jarohatini mudhish tuzlab tashladi. Bu jarohat shu kungacha ichdangina fasodlanib yurg'an bo'lsa, bu kun Safar bo'zchi kabi bir "bema'ni" bu yarani rahmsiz suratda yorib yubordi. Samad bo'qoq va Shukur so'fi kabi bemazalar oldida imomning o'bro'sini to'kdi. Bu bir yoqdan. Ikkinchi tarafdan Safarning "ul bo'lsa, madrasa ko'rmasdan mirzolarning mirzosi bo'lmoqchi" jumlasini yana dard ustiga chipqon. Ya'ni imomning hasad o'ti to'rt tomondan puflandi, go'yo ul ikki olov o'rtasida qolg'andek bo'ldi.

Anvarning bosh munshiylikka yaramaydirg'anlig'ini, ilmsiz, fazlsizlig'ini nega buncha isbot qilishg'a tirishdi? Safar bo'zchi kabi bir "ablah" bilan bahslashib, o'ziga nega buncha xafalik orttirdi? Garchi, Anvarga xolis qiymat bermakchi bo'lg'anida ham buni Safar kabi ilmsiz, nodon bir kishiga tushundirmoq uchun qanday hojat bor edi? Buning sababini so'zlashdan ilgari imom afandining o'tkan tarixig'a bir oz ko'z tashlab olishg'a majburmiz. Chunki busiz o'qug'uchimizni ta'min qilish mumkin emasdir.

Hozirg'i imomimiz mulla Abdurahmon mundan yigirma yillar muqaddam, qisqag'ina, ahamiyatsizg'ina "Rahmon" ismi bilan atalar edi. Abdurahmonning otasi ulamo naslidan, ammo bu sharaf nima sabab bilandir, uning otasig'a nasib bo'lmag'an, biroq Abdurahmonning amaklari ota kasbini ushlab tahsil ko'rgan joylari Buxoroda katta mudarrislardan sanalar edilar. Abdurahmon yosh bola ekan, otasi o'lib, onasi va ota tomonlari tarbiyasida qoldi. O'n besh yoshlargaacha Solih maxdum maktabida savod o'qug'ach, mudarris amaklaridan Buxoroi sharifka kelib tahsil qilishg'a da'vat xati oldi.

Xatda Abdurahmonning bobo kasblari ulamoliq ekanini, shuning uchun boshqa kasblarga urinib umrini zoe' qilish abasligi[69], o'z tarbiyalarida tahsil ko'rish luzumi so'zlanar edi. Bu da'vat Abdurahmonning onasig'a va boshqa yaqinlarig'a juda ma'qul tushib, uni Buxorog'a jo'natish qarorig'a keldilar. Abdurahmon ham istiqboldag'i mudarris, muftilik shirin xayollari ichida Buxorog'a safar qildi.

Katta amak Buxoroning "Xo'ja Porso" madrasasining mudarrisi bo'lib, Abdurahmon shu kishining tarbiyasiga kelgan edi.

Abdurahmon silliqqina bola, madrasa mullabachchalar albatta shunday silliq bolag'a o'ch Shunga binoan domla mudarris garchi madrasadan hujra berish mumkin bo'lsa ham mazkur ishonchsizliq majburiyatida Abdurahmonni o'z mehmonxonasig'a joylashtirdi. Shu holda Abdurahmon tahsil boshladi.

Domla mudarris "zamonabuquzlig'ini" nazarga olg'ani uchun Abdurahmonni haligi to'g'risida juda qattig' nazorat qilar edi. Biroq, domlarning bunday buzuqliqqa qarshi bora olishlari mumkinmi edi? Ularning o'zlari shu "mahram" balosig'a giriftor, ya'ni buzuqliqqa manba' bo'la turib ham yana "zamonabuquzlig'i"dan shikoyat qilishlari o'sha vaqtlardag'i "madrasa mantiqi"ga hech bir bahssiz sig'a olur edikim, bu to'g'rida menga osila ko'rmangiz. Kishining bolasini buzish har bir sellasi muazzam, ilmi "favqalodda", o'zi "varasatul-anbiyo"[70] sanalg'an zotlar nazarida va vijdonida ma'fu, ammo o'z o'g'lig'a boshqalar o'shandog' hayvonlikni qiladig'an bo'lsa: "Zamonabuquz, ehtiyot shart!"

Shu yo'sun domla mudarris buroardozodasini yaxshi ehtiyot bilan, hatto shomdan keyin darbozaga qulf solib tarbiya qilar, madrasadagi oti yomong'a yirtilgan xoh yosh, xoh kekxa umuman, talabalar majlisiga yaqinlashdirmas edi.

Kishi avvalo moxxov yoki pes bo'lmasin: bo'ldimi, betdan bo'lmasa yelkadan, qo'ldan suv ochmasa oyoqsan, har holda oqaberadir. Shunga o'xshash jamiyat ham bir kasal bilan og'ridimi, uning har bir tabaqa yoki sinfiga, yana to'g'risi, fardiga[71] shu kasal siroyat[72] qilmay qolmaydir. Domla mudarris buroardozodasini madrasa mullabachchalaridan har qancha ehtiyot qilsa ham, yana amniyat[73] ostida emas edi. Madrasadan tashqarida ham Abdurahmonni ko'z ostig'a olg'uchi "mullabachchalar" yo'q emas edilar, masala chetlarning ko'z olaytirishig'a yetkanda, tabiiy, domla mudarrisning qo'lidan hech ish kelmay qoldi.

Domla nazoratni eskicha davom etdirib, xotirjam' yurg'anda bir necha juvonboz savdogarlar Abdurahmon bilan aloqa qilib qo'yg'an edilar. Domla mudarris erta-kech Abdurahmonni ko'z o'ngidan yubormas, xuftandan keyin darbozaga qulf solar, Abdurahmonni mehmonxonada yotquzib, so'ngra o'zi ichkariga uxlag'ali kirar; ziyofatka boriladig'an bo'lsa, o'zi bilan birga olib yurar edi. Yana shu holda Abdurahmonni qanday qilib buza olsinlar? Tassuf, buzg'an edilar. Bachchabozliqqa maxsus hunar va nayranglar ijod qilg'an omilkor savdogarlardan bir nechasi "Abdurahmoncha"ni yo'ldan ozdirg'an edilar.

Domla mudarris xotirjam' ichkariga uxlag'ali kirgandan keyin mehmonxonaning ko'cha tomon darichasiga kichkina bir kesak tiq etib tegar, go'yo yeshinib yotqan Abdurahmoncha bu ishoradan so'ng turib kiyinar va sekingina darichani ochar eshik ochilg'an ko'chadan bir o'rim arqon to'p etib mehmonxonag'a tashlanar edi. Abdurahmoncha arqonning bir uchini mehmonxonaning darchasiga bog'lab, ikkinchi uchiga o'zi osilib ko'chaga tushar, arqonni bo'y yetarlik qilib yashirg'ach, narida kutib o'lturgan "odam o'g'risi" bilan birga bazm o'rnig'a jo'nar edi. U yerda bo'lsa besh-o'n "oshiqlar" Abdurahmonchani kelishi on bilittifoq "Buxoro amirligi"ga ko'tarib, amru farmonig'a itoat qilurlar:

"Mulla Abdurahmonjon, janobi oliy, garam, az sarashon gardam, balongni olay![74]" kabi madhu sanolarga "Abdurahmoncha" har bir ishni o'z tilagicha yuritar: may uchun soqiy bo'lar, zaifona ko'ylak, lozim va boshig'a kokil kiyib o'n olti yoshar qiz suratiga kirar; choyg'a labini tegizib "tabarruk" qilar; dutor, tanburga yo'rg'alab o'yunchi bo'lar; boshidag'i kokil bilan "oshiqlar"ni rahmsiz chamchilab sitamgar va zolimga aylana, eng oxirda Qisqasi bu bobdagi bor choramiz uchun ham yararliq holg'a kelgan yoki keltirilgan edi.

Uch yilgacha shu yo'sun "oshiqlar" ko'nglini ovlab kelib, bir kun sir ochilib qoldi. Domla mudarris bu nomuska chidalmay Abdurahmonni o'z uyidan quvladi. Abdurahmon tavba qilib, domla mudarrisdan loaqal madrasada turishni so'radi. Vosita-vasoit bilan izn hosil qilib, madrasada istiqomat qila boshladi. Endi ishrat navbati madrasa jigari so'xtalariga[75] Ikki yil chamasi madrasa afrodi[76] orasida chandir kabi sakkiz tarafdan tishlanib yurg'andan keyin soqol-murti chiqib husn sarmoyasi zavolga yuz tutdi va kundan-kun "bozor kasodlanib" xaridor ozaydi. Abdurahmon uch yil bo'yi savdogarlar orasida "axloq tuzatkan" bo'lsa, yana ikki yil madrasada turib tuzalgan axloqni "kamolotka" erishdirdi. Shuning uchun anvo'i erkalkka, necha xil mukayifotka, rang-barang "izzat, hurmatka" o'rgangan ko'ngli bu xaridorsizlik balosig'a tuz sepkan yaradek achir edi. Ko'bni ko'rgan bu kichik bosh ba'zi uyat nayranglarga ham urinib ko'rar, masalan "vaqtsiz chiqqan" soqol-murtlarini mo'ychinak bilan terib, har kun o'n qayta oynaga qarar, yangi xaridor topish maqsadida kun sayin bozor-rasta, ko'y-guzarlar sayriga chiqar edi

Ma'lumdirkim, do'ndiqchalar avvalo oqchasi ko'b, bel og'rig'i ko'rmagan boylarg'a nasib bo'lurlar. Ular zerikib tashlag'ach, o'rta hol "tashna"lar domig'a tusharlar. Soqol-murti chiqib davangilikdan[77] xabar kelgach, ucunchi tabaqa, ya'ni bo'yi yo'g'on, g'olaburlar istifodasiga kecharlar. Shunga o'xshash bizning Abdurahmon ham mo'ychinak ushlagan davrida shu uchunchi tabaqa choyxonanishin, tavkargir[78] va boboyi banglar orasidan o'ziga zamin topdi. Uning bu uchunchi davridagi ahvolini yozishg'a qalam ma'zurdir. Shu yo'sun bu keyingi tabaqa orasida ham uch yil chamasi ish ko'rgach, ajoyib bir dunyodiyda, misli ozshaloq, hamma sharoitlari bilan madrasalik bir bezori va chapan holda bachchalik davri bilan vido'lashdi. Chunki, bashara nong'a chumoli yopishqandek soqol-murt bilan to'lib, mo'ychinakka so'z berarlik bo'lmadi.

Xushyorliq

Hozir Abdurahmon o'zining yaqin moziysida usti shirniga belangan ot tezakdan boshqa bir narsa ko'rmaganidek, istiqbolida ham epaqaliq bir hol tasavvur qilolmas edi. Bir necha oylar nihoyatda ruhsiz, kayfsiz va darsiga ham havsalasiz davom etib yurdi. Go'yo bu kunlarda benihoyat ichkulukdan so'ng bosh og'rig'i davrini kechirar edi. Shu yo'sun ko'b vaqt ruhiy xastaliq kechirib kutilmaganda jonlanib ketdi. Ya'ni "Aqoid"ning sharhiga yaxshi tushunish uchun besh barmog'ini og'zig'a tiqqandek yeng shimardi.

Yuqoridag'i ruh tushish davrida ul moziysidag'i kabi erkalik, amru farmon va shuhrat uchun qayg'irgan, ko'b bosh og'ritib endigi shuhratni mo'ychinak iste'moli bilan emas, balki aqoid, sharh va havoshiy[79] vositasida topmoqchi bo'lg'an, ya'ni fardi g'oyasig'a[80] diniy olimliq libosini kiydirish fikriga kelgan edi. Besh yil "g'oya" uchun qattig' berilib, rutubatlik hujrada zaxlab, salomatligi uchun umr bo'yi arimaydirg'an orig'liq, rangsizlik ortdirib yigirma sakkiz yoshida "xatmi kutub" qilishg'a muvaffaq bo'ldi. Besh yilliq o'zgarishdan so'ng domla mudarris Abdurahmonning eski gunohlarini kechirgan edi. O'z yonidan bir muncha sarf etib, Abdurahmon uchun xatm to'yi qilib berdi.

Mulla Abdurahmon Qo'qon safariga hozirlanar edi. Ko'ngli Qo'qonda o'zini kutib turg'an ulamoliq shuhratiga; muftilik, qozi va a'lamlilik mansabiga oshiqinar edi. Uning fikricha, Qo'qondag'i qarindosh-urug'lar ham yosh olimning istiqbolig'a hozirlik ko'rgandek edilar.

Shu yo'sun oshiqqlar yor vasliga oshiqqandek mulla Abdurahmon ham o'z shahriga yelib-yugurib yetdi. Ul o'ylag'ancha istiqbolg'a butun Qo'qon ko'chib chiqmasa ham, qarindosh-urug'dan uch-to'rt kishi, mahalla keksalaridan ikkita savobtalab chol darboza yonida kutib oldilar. Bu soddacha istiqbol qilinish Abdurahmonning Buxoroda turib qilg'an shirin xayolig'a birinchi zarba edi. Uyiga borib tushti. Bir necha kungacha fotihaxonliq, hordiq chiqarish marosimlari davom etdi. Lekin bundan ham qanoatlana olmadi, bil'aks, jini otlandi. Chunki ziyorat qilg'uchilarning aksarisi mertuq-sertuq qavmu qarindoshlar, uzoq-yaqin ko'z tanish madrasa talabalari va bir necha mahalla imomlari bo'lib, ul kutkan asosiy moyalar[81], ya'ni mudarris, peshvolar, mufti-ulamolar va bekkexzodalar, boobro' ashrof va boyonlar ziyoratchilar orasida aqalli ko'z og'rig'i uchun ham ko'rinmadilar. Bu ikkinchi zarba edi.

Ziyorat qilishg'a "qo'li tegmagan" ba'zilar uzr maqomida o'z uylariga "maxsus ziyofat" bilan chaqirarlar, deb kutdi. Baxtka qarshi, bu umid ham bo'sh chiqdi. Bir necha qarindoshlarning titrab-qaxshab qilg'an ziyofatlari bilan "uydan uyga o'tib ne'matlar ichida suzib yurish" xayoli ham "bir xayol" bo'lib qoldi. Bu uchunchi zarba edi.

Bir oy o'tmay qavmu qarindoshlarning-da ziyofatlari nihoyatiga yetib, beva onasining tuppasiga qanoat etishka majbur bo'lib qoldi. Buxoroda o'ylag'ancha birar madrasaning mudarrisligi yoki bu topilmag'anda mukarrirligigina emas, hatto narigi mahallaning imomatini olish ham qiyin keldi. O'zidan ikki mahalla narida bo'lg'an hozirg'i masjid imomatiga ta'yin qilmoqchi bo'lg'an edilar, bunga ham moni' chiqdi; mulla Abdurahmon alhol sunnatni bajo keltirmagan, ya'ni, uylanmay, tarki sunnat qilg'an kishining imomatida nuqs bor, deyishib, mahalladagi ba'zi taqvodorlar e'tiroz qildilar. Shundan keyin bir necha yor-do'stlar, to'y chiqimini o'zaro ustlariga olishib, uni uylandirish fikriga tushtilar. Buxorodag'i "xayollar" zeru zabar[82] bo'lg'an holda, mulla Abdurahmon uylanish sharti bilan haligi mahalla imomatiga o'tdi. Hozir shunchalik past ishka ham bo'yin egish zarurati bor edi Mulla Abdurahmonning sovchilari ibtadaan[83] Solih maxdumning qizi Ra'no uchun bordilar. Chunki Ra'noning husni bu dahada mashhur, undan keyin Abdurahmonning o'zi Solih maxdumda savod o'qub yurg'an fursatda yosh Ra'noni ko'rgan, uchunchidan yosh olim keksa domlaniq qiziga uylansa yana bir husn bo'lar edi. Ayniqsa, mulla Abdurahmon hanuz Ra'noning erga berilmaganligi xabarini eshitkach, bu tasodifni istiqbolining xayrlik follari sirasiga kiritdi. Ra'no bu o'n yil ichida yana yetilgan bo'lsa kerak, deb to'yni kutmayoq uning xayoliy siyomosini quchoqlay boshladi. Maktabdor domlalarg'a qarag'anda o'z ilm va martabasini allaqancha yuqori qo'yg'anliqdan, Solih maxdumning quloq qoqmay domod qilishig'a ishonar va bu kunmi, ertami, Ra'noni chindan og'ush etish uchun oshiqar edi. Lekin taqdir bunda ham uni aldadi. Sovchilar Nigor oyimdan bo'lmag'an uzrni olib keldilar: "Qizlari hali yosh emish, endi o'n ikki yoshqa kirgan emish"

Mulla Abdurahmon xotinar so'ziga ishonmay Solih maxdumning o'z oldig'a mahalladan bir-ikkita keksani sovchi qilib yubordi. Bu sovchilar ham yana achchig'roq javob bilan keldilar. "Solih maxdum qizini o'rdada mirzolik qiladig'an Anvar ismlik bir yigitka fotiha o'qub qo'yg'an ekan. Fotiha qilmag'anda, albatta sizga berar ekan, ko'b afsus chekti".

Bu javobdan keyin Abdurahmonning dami ichiga tushib, o'z taqdirig'a la'nat o'qudi. Ammo ko'nglida Ra'noni oladig'an Anvar ismlik yigitka qarshi bir kek tug'ildi. Bu javob chindan to'g'rimi, nayrangi yo'qmi, deb o'rdada xizmat qiladig'an Anvar otliq mirzoni so'rashtirdi. To'g'rilig'ini bilish ustiga hatto bu Anvarni kimligini ham xotirladi: o'zi Buxorog'a ketar oldida Solih maxdumning maktabida o'qub yurg'an o'sha yatim bola emish. Uch-to'rt yillardan beri o'rdada mirzoliq qilib, necha tillo mohona olar emish Bu so'rashtirib bilishdan keyin Abdurahmonning ichi yana yonib ketdi; Buxoroda xatmi kutub qilib kelgan bir "olim", aqalli bir mahalla imomatiga xarxashasiz o'talmasin-da, uning xarom tukiga arzimagan bir besavod yatim va badnajat isqirt o'rdadan falon tillo vazifador bo'lsin va shu tufaylda Ra'no kabi bir qizni ham o'ziniki qilsin: bu ayniqsa kishi chidarlik gap emas edi

Mulla Abdurahmon butun kamolatini ishka qo'yib, imomat va xatiblikka shuru'[84] qildi. Har kun qavmlarig'an amri ma'ruf, nahyi anilmunkar aytib, xususan, har hafta jum'a kuni amri ma'rufni kengroq doirada yuritib, ko'blarning ko'nglini eritishka muvaffaq ham bo'ldi. Izhori fazl niyatida qiling'an bu ko'z bo'yash ko'blarning diqqatini o'ziga jalb etib, hatto uning amri ma'rufini tinglash uchun jum'a kunlari chet mahallalardan og'ib, kishilar kela boshladilar.

Bu muvaffaqiyatdan chatnayozg'an mulla Abdurahmon kuchangandan kuchanar, ayniqsa, orada xong'a tegishlik hukumatdor beklardanko'rinib qolsa, jannat va jahannam ustidagi masalani darhol xong'a itoat, beklarga hurmat bilan ayriboshlab olar edi. Hammabop bo'lishg'a qarag'anda, ayniqsa, xonbop bo'lishg'a tirishar edi. Uning bu jonbozlig'i boshqa to'g'rilarda birar amaliy natijaga erishmasa ham, faqat bir vajida nihoyatda yaxshi samara berdi. Uning "daryoi fazl"ga maftun bo'lg'an savdogarlardan biri qiz qarindoshini berib o'ziga kuyav qildi. Yaxshi oilaga kuyav bo'lg'anidek, shahardagi boshqa davlatmandlar bilan ham aloqa bg'ladi va ularning ziyofatlari vositasida ba'zi madrasalarning mudarrisleri, mukarrirlari bilan ham tanishdi, qisqasi, bir oz burni ko'tarilayozdi. Faqat endi o'rdag'a yaqinlasha olsa Ammo hanuz bu muyassar emas-da.

Imomning ko'ngli Anvar qarshisig'a ozg'ina kirlik ekanini o'qug'uchi yuqoridan ongladi. Uning ko'nglidagi shu ozg'ina kir Anvarning ko'tarilishiga tinchsiz edi.

- Nodon Anvar o'rdadan quvlanish yerida sarmunshiylik masnadiga minmakchi.

Xolis muhokama ko'pincha muhokama bo'lib qoladir. Ammo g'arazlik fikr aksar so'zlaguchini sharmanda qiladir. Shunga o'xshash, mulla Abdurahmon ham muhokamasiga ozg'ina g'araz aralashirib, Safar bo'zchining achchig' haqoratig'a hadaf bo'ldi.

Shunday, ul Anvarga kekli edi. Shuning bilan birga Anvarga qarshi amalda bir ish qilish kuchidan ham mahrum edi. Balki siz "endi Imom afandi uylanib olibdir, Ra'noga ehtiyohi qolmabdir, bas, shu holda kek saqlashg'a qanday mantiq bor?" dersiz. Bu juda sodda muhokama. Aslida bu kek Ra'no bilan boshlang'an bo'lsa ham, hozirda doirani boshqacha ushlagan. Masalan deysizmi? Masalan, Safar bo'zchi juda bilib so'zladi: "Siz shuncha yil Buxoroda o'qub kelib, nihoyati mahallaga bir imom bo'ldingiz, ul bo'lsa"

Bitishka mahkum bo'lg'an kekni mana shu "necha yil Buxoroda o'qub kelganlik yoki Buxorog'a bormasa ham kimsan faloniy bo'lg'anliq" saqlab turar edi. Agar siz sodda bo'lsangiz, masalaga Safar bo'zchi kabi qarab "xudoy bersa shunday" dersiz, yana gapga tushunmassiz. Abdurahmon kabi kishilarning tabi'atiga tushunish albatta qiyin va tushunmagan ma'qul.

Yorlig' Berish Marosimi

Yorlig'ning kimnin ismiga yozilganlig'ini ertalabdanoq o'rdada har kim sezib qoldi. Devonda eski odaticha o'z ishini qilib o'turg'uchi Anvarning yonig'a dam-badam mirzo va g'ayri saroy xodimlari kelib, ohistag'ina uni tabrik etib ketar edilar. Anvar tabriklarga iltifotsiz, oddiy vaziyatda, xong'a eshitdirilishi zarur, atrof hokimlaridan bu kun kelgan noma va arizalarning muhimini ahamiyatsizidan ajratib, xudaychiga topshirish uchun tayyorlar, ba'zilarini birinchi xonada oldig'a dovot-qalam qo'yib daftar ustida o'lturgan mirzo, muftilarga havola qilar edi.

Sarmunshiy xonasida Anvardan boshqa yana ikki nomanavis bor edi. Bu ikkisi qog'ozg'a mixlangandek gap-so'zsiz savag'ich qalamni qirr-qirr qog'oz ustida yuritib turar edilar. Bu qovoq-tumshug'i osilib ketkanlarning bittasi Shahodat mufti bo'lib, nomzadi xong'a manzur qiling'anlardan edi. Ikkinchisi shoir "Madhiy"ning sarmunshiy bo'lishini orzu qilg'an Kalonshoh otlig' yana bir peshqadam mirzo edi.

Birinchi xonadagi o'n beshka yaqin mirzolar ham turlisi turli vaziyatda: Sultonali mirzog'a o'xshag'anlar yer ostidan yonidag'isig'a kulim muomala qilar va ba'zilar Shahodat mufti kabi to'nini beskari kiyib olg'an ko'rinar edi. Anvar yonidag'ilarning bu o'zgarishlaridan siqilg'an sumon har bir arizani ko'rib chiqish orasi ularga qarab olar edi. Qarshisidag'i ikkisi go'yo mum tishlag'an kabi so'zsiz edilar.

- Bu kundani meni mazox qilib boshladilar, - dedi nihoyat Anvar, - go'yo men sarmunshiy bo'lar emishman
Shahodat mufti savag'ich qalamini dovotka bir-ikki tiqib olg'ach, ko'zi qog'ozda ekan, javob berdi:

- Bo'lsangiz ajab emas

- Yo'q, - dedi Anvar ariza buklab, - siz qishloqda bo'lg'aningiz sababdan kelguningizcha ishlar to'xtab qolmasin deb vazifamdan tashqari ishlarga urindim. Ertadan bu vazifani o'zingiz olingiz, taqsir, men bu mazoxlarga chiday olmayman.

Shahodat mufti qariyb butun ko'kragini yopqan bahaybat moshguruch soqolni qalam bilan taradi.

- Mazox bo'lmasa kerak, - dedi bilintirmaydigan entikib, - alhol yoshsiz, muhafazangiz butun, zerikish sizning uchun ayb bo'ladi
Biz endi bu ishni ko'b qilib zerikkanmiz

- Albatta, - dedi muftining yonidag'i Kalonshoh mirzo ko'zini qog'ozdan olmag'an holda, - mazoxlarga quloq solish kerak emas. Anvar tabriklarni bir qadar haqiqatga yaqin ko'rar edi. Ammo ularga "mazox" deb ta'bir qilishi, o'zini ma'lum o'ngg'aysizlikdan qutqarish va ularga ham yengillik berish uchun edi. Biroq Kalonshoh mirzoning keyingi so'zi yana uni ezib, ochiqdan-ochiq bo'lg'an bu adovatka qarshi qanday muqobala qilishdan ojiz keldi. Shu holda birinchi xonaning dahlizidan xudaychi ko'rindi va turg'an joyidan Anvarni chaqirdi:

- Mirzo Anvar!

Anvar, xudaychi uchun ajratqan arizalarni qo'lig'a olib o'rnidan turdi:

- Arizalar tayyor Huzuringizga chiqarmoqchi bo'lib turg'an edim.

Xudaychi boshini chayqadi:

- Arizalarni hozircha qo'yib turingiz, - deb yerga ishorat qildi, - O'zingiz men bilan birga kelingiz.

- Qayoqqa, taqsir?

- Huzuri muborakka.

Mirzolar bir-birlariga qarashib oldilar. Shahodat mufti bo'zrayib hamrohiga qaradi. Anvar esa qo'lida arizalari bilan hayrat ichida edi. Dahlizda uni kutib turg'an xudaychi yana tanbeh qildi:

- Men sizga aytaman, Anvar.

Anvar, qo'lidag'ini o'z joyig'a qo'yib xudaychi orqasidan chiqdi. Xon taxtda edi. O'ng taraf kursida Abdurahmon oftobachi[85] va so'lda shoir mulla Niyoz domla qo'l bog'lab o'lturar edilar. Birinchi xonadan Xudoyor huzuriga kiradigan eshikning ikki yonida oybolta ko'targan ikki jallod surat kabi qotqanlar, ular qatorida xon ulug'lari a'yon va saroy beklari chizilishib o'lturg'anlar edi.

Xudaychi "huzuri muborakka" ta'zim qildi

- Chaqirding'ma? dedi xon.

- Taqsir.

- Izn beramiz.

Xudaychi qulluq qilg'an ko'yi orqasi bilan yurib, birinchi xonaning dahliziga keldi va dahlizda kutib turg'an Anvarni "huzuri muborak" sari yo'lg'a soldi.

Anvar "huzuri muborak"ning eshigida to'xtab, ta'zim ado qildi va uning yonidag'ilarg'a ham yarim ta'zim ishorasini berdi.

- Ishlaring yaxshima, mirza? deb so'radi xon.

- Duolari barakasida, qiblagoh, - dedi Anvar.

Xon mulla Niyoz domlag'a qaradi:

- Bu jig'it bizning mirzalar orasida o'bdan ko'rinadi, - dedi.

Domla Niyoz o'rnidan qo'zg'alib oldi.

- Fayzi shohansho'hiy.

- Men bu jig'itni mirzaboshi qilmaqchi bo'ldim, - dedi xon va tizasi tegidan bir qog'oz olib, domla Niyozg'a uzatti, - uqung', domla.

Domla Niyoz o'rnidan turib, qog'ozni olib o'pdi, Abdurahmon oftobachi va unga ergashib birinchi xonadagi a'yonlar barobar o'runlaridan turishdilar.

Domla Niyoz turg'an ko'yi yorlig'ni o'qudi:

"Ba ismi subhonahu. Anrullohi farizatun va amruno vobij[86]. Bizkim Farg'ona mamlakatining xoqoni sulton ibni sulton, a'ni Sayid Xudoyorxon so'zimiz: Julusi solisamizning[87] uchunchi sanasi mutobiqi[88] 1287-nchi hijriya mohi safarning 25-nchisi,

21 Kitoblar Olami | Sever.UZ | Uzsmart.UZ

ushbu yorlig'imizni berdik xo'qandlik mulla mirzo Anvarg'akim, mazkur mulla mirzo Anvar binni Salimboy sar'i sharif uzra ustivor turub, amrimizga inqiyod[89] etib devonbegi unvon digar sadri munshiylik umuri[90] vazoyifalarimizni kama yanbag'i[91] ado qilg'ay deb. Adoyi hadama[92] asnosi biz amiri vazifa mutlaqal'inon[93] dorus-saltananing haqqi shar'iyisig'a xiyonat qilishdin ijtinob[94], adolatimiz oyinasini danoat[95] g'uboroti birlan xalaldor aylashdin parhez, arzi dodi fuqaromiz sur'ati istimo'ida[96] ihmol[97] va sustlik ko'rsatmay intishori[98] adolatimiz ko'shishida subhi shom mashg'ul va mabzul[99], diqqat va e'tibori tom qilg'ay deb va yana mazkur ismiga yorlig' maktub bo'lmish itoatiga afrodi devonxonamiz ma'murlar deb, muhri shohonamiz birlan ushbu yorlig'ni ta'kid va taqrir[100] etdik".

Domla Niyoz yorlig'ni tugatib, qog'ozni manglayig'a ko'tardi va ikki qo'llab Xudoyorg'a uzatdi.

Xudoyor yorlig'ni olib qarshida bosh bukib turg'an Anvarga ishorat qildi. Anvar yugurib kelib, yorlig'ni olib o'пти va uni sallasiga sanchib, orqasi bilan yurib, ilgarigi o'rnig'a borib to'xtadi.

Domla Niyoz Anvar tarafidan duog'a qo'l ochti.

- Davlati shahanshohi ro'z-baro'z afzun, dushmanovi amir-al-mo'minini sarnigun boshad. Ollohi taolo soyai zillallahiro, az sari raiyatoni kam nakunad-

Hudonavdo, bigardoniy baloro,

Zi ofatho, nigah doriy tu moro.

Ba haqqi hardu giso'i Muhammad,

Zabun gardo zabardastoni moro[101].

Duo asnosi ayniqsa birinchi xonadagi a'yonning yig'i va riqqat ohanglik "omin, omin" sadolari "huzuri muborak"ni titratdi.

Duodan keyin xudaychi ikki to'n keltirib, kimxobni domla Niyozga va qora baxmalidan tikilgan mirzaboshiliq xil'atini Anvarga

kiydirdi. Kimxobni kiyib olg'ach, mulla Niyoz "saxovatda Xotamito'dan, adolatda No'shironi odildan" ortig'roq ul janobning

haqqig'a yana yangi duo va sanolar to'qudi, go'yo "amiral-mo'minin"ni ko'mdi va o'zi ham qaynadi. Bundan so'ng marosim

itmomiga yetib, Anvar sekin-sekin orqasi bilan yurib birinchi xonaga va undagi a'yonning tabriklariga ko'milib, dahlizga chiqdi.

Anvar devonxona sahniga yetkanda ichkaridagi kattadan kichik mirzo, munshiyilar yangi boshliqlarini muborakbod qilg'ali

o'runlaridan qo'zg'aldilar. Hozir ba'zilarining ustida boyag'i "onglashilmovchiliqlar" go'yo bo'lmag'andek, hatto mulla Shahodat

mufti ham hech narsani ko'rmagandek, o'z umrida birinchi martaba Anvarning hurmatiga o'rnidan turdi.

O'fatlardan bizni saqlag'uchidirsan.

Muhammadning ikki kokili hurmatiga,

Bizga g'olib kelguchilarni zabun qil. (mual.)

- Muborak, muborak! Borakallo, mirzo Anvar! dedi.

Ba'zi munshiydagi yarim soatliq bu o'zgarishdan taajjub qilinmasinkim, buning sababi oddiy va ochiqdir. Sarmunshiy demak,

agarchi soqoli ko'ksini tutqan Shahodat mufti kabilarning bo'lsa ham xo'jasidir. Shu soatdan boshlab ularning taqdiri shu bir

kishining qo'lidadir.

Anvar samimiy va riyo aralash tabriklardan ancha o'ngg'aysizlang'an edi. Boshidagi yorlig'ni qo'lig'a olib, o'z-o'zidan

taajjublangannamo atrofidagi mirzolariga qaradi:

- Janobning amirlari bilan, - dedi Anvar ularga xitoban, - eng og'ir va javobgarlik bir xizmatni o'z ustimga olishqa majbur bo'ldim.

Bu majburiyatim o'zimga e'timod qilg'animgan emas, balki sizningdek otalarim, og'alarimg'a takyagoh deb ishong'animgandir.

O'ylaymankim, bunday majburiyatda qolg'an bir ukangizni albatta yerga qaratmassizlar va undan marhamatlaringni ayamassizlar

Men sizlarning soylaringizda tarbiyalandim, menga o'z shogirdlaringizdek muomalada bo'lib keldingizlar. Bu kun men rasman

sizlarga boshliq bo'lish majburiyatida qolg'an ekanman, yana hech ahamiyat yo'qdir. Maqsad: mundan keyin ham menga kechagi

Anvar kabi takallufsiz muomalada bo'lishlaringiz va hurmatlar bilan meni ranjitmasliklaringizdir. Chunki sodda muomala yaqinliq

va mehribonliq belgisidir.

- Bu kungacha biz sizni marhum mulla Muhammad Rajabbekning shogirdi bo'lg'anlig'ingiz uchun ehtirom qilmadiq, - dedi

javoban Sultonali mirzo, - balki sizning iste'dodingizni hurmat qildi. Mundan so'ng ham bosh mirzoling'ingizni emas, mirzo

Anvarlig'ingizni ehtirom qilarmiz.

Mulla Shahodat mufti yer ostidan Sultonali xomrayib qaradi va nos otib o'z joyig'a borib o'lturdi.

- Siz hamisha meni mubolag'angiz bilan uyaltirasiz, mulla Sultonali aka, - dedi Anvar. Agar menga hurmat lozim bo'lsa,

mubolag'a bilan emas, yana takror aytaman, bir qarindoshingiz qatorida takallufsiz muomala qilish bilan bo'lsin.

Fotihadan so'ng har kim o'z ishiga o'lturdi. Anvar ham baxmal to'nni yesha boshlag'an edi, yonig'a Sultonali mirzo keldi:

- Anvar, siz uyga borsangiz yaxshi edi.

- Nima uchun?

- Yorlig' olg'ningizni xabar qilish uchun shaharga hozir jarchi chiqar. Uyingizga sizni muborakbod qilg'ali kishilar kelsa

- Avvalo mening uyim yo'q. Undan keyin meni muborakbod qiladig'an tanishlarim ham yo'q, - dedi Anvar qo'l siltab, - bundan

xotirjam bo'lingiz.

- Yoshliq qilasiz, Anvar.

Anvar javob berish o'rnig'a kulimsirab qo'ydi va joyig'a o'lturib, arizalar ko'ra boshladi.

Adras To'n Va Issig' Non "Fo'ji'asi"

Yorlig' olishning ikkinchi soatlarida butun shaharga bu xabar tarqalib ketdi. O'rda jarchisi bozor va urinish joylarda to'xtab:

- Ayyuhannos! Bilmagan bilsin eshitmagan eshitsin:

Vaqtiki ajal paymonasi to'ldi,

Munshiy mulla Muhammad Rajabbek o'ldi!

Fazl bog'ida ochilg'an bir gul,

Ya'ni gul shoxig'a qo'ng'an bulbul.

Ba nomi mulla mirzo Anvar,

Kamolig'a musallamdir[102] aksar.

Huzuri muborakdan olib yorlig',

Maydoni qalamkashlikda qilur suxandonlig'.

Har kimsanimgim baxti kulsa,

Shohiga jonu dil ila xizmat qilsa.

Lutfi shohonaga sazovor bo'lg'ay,

Atrofi zaru zevar ila to'lg'ay!..

manzumasi bilan jar solib yurar edi.

Keçhagi xabarlarga kulgi va mazox tariqasida qarag'an shahar ulamo va ashroflari bu kungi haqiqat oldida har zamon yoqa ushlab:

"Tavba, bu qanday bemazalik? Bir benomu nishonga buncha iltifot!" der edilar. Shaharning aksariyat qismi bo'lg'an kambag'al-kosiblar bu masala ustida bir xildaroq fikr qilib "kim bo'lsa ham o'zi insoflik bo'lsin, nima deding-a, Mamarayim?" kabi sodda jumla bilan o'z orzularining nimada ekanini gavdalandirar, ammo Anvarga ishi tushib, uning shafqatini ko'rgan Safar bo'zchi kabilar bu xabardan juda ham xursand: "Qilmishidan topti bu yigit, bo'g'ani juda ma'qul" deb, yangi mirzoboshining ta'rifini qilar edilar.

Maxdum bu xabarni ilgaridan kutib turg'an bo'lsa ham yana shoshib qoldi. So'yinchiga kelgan yigitni to'xtatib qo'yib, darhol ikki bolani mehmonxonani supurib joy solishqa buyurdi va boshqa bolalarni yoppa ozod qo'yib yubordi. Alpang'-talpang' ichkariga kirib, o'qug'uchi qizlar ichida Nigor oyimni o'z yonig'a chaqirdi:

- Hay, - dedi, - Anvaringdan kishi keldi, sandig'ingni och-chi!

Nigor oyim maxdumning shoshib aytgan bu so'ziga tushunmadi.

- Anvardan nima uchun kishi keladi, sandiqni nega ochay?

- Xay, ahmaqsan, - dedi maxdum entikib, - Anvar yorlig' olg'an, so'yinchiga yigit keldi; sandiqni ochib, shunga bir narsa berib yuborayliq, deyman, tez bo'!

Nigor oyim ham shoshilinqiradi, uyga kirib, sandiqning kalidini topolmay to'rt tomonni izlar, maxdum dahlizdan turib uni koyir edi. Kalid topila bermagach, maxdumning toqati tugadi, chiqib qizlar ichidan Ra'noni chaqirdi.

- Topdim, topdim! dedi Nigor oyim.

Maxdum uyga qaytib kirdi. Nigor oyim sandiqni ochib so'radi:

- Qanday to'ndan olay?

- Bo'zdan ol, bo'zdan.

Shu vaqt Ra'no ham uyga kirdi. Maxdum qizig'a qarab kuldi:

- Baxting-da, qizim, - dedi, - Anvar akang sarmunshiy bo'libdir.

Ra'no kulimsirab chetka qaradi:

- Meni nega chaqirg'an edingiz?

- Sandiqning kalidini bilasanmi, deb chaqirg'an edim, kalid topildi.

Nigor oyim bir bo'z to'nni olib, eriga ko'rsatti:

- Shunisi bo'ladimi?

- Ha bo'ladi, tashla.

- O'rdadan kelgan kishiga shu to'nni berib bo'larmikin?

Ra'no ham bo'z to'nga e'tiroz qildi:

- Berib bo'lmaydi, uyat.

Maxdum o'ylanib qoldi:

- Bo'lmasa, - dedi ikkilanib, - jo'nroq adrasdan ol-chi, - Nigor oyim bir adras to'n olib maxdumning qo'lig'a berdi. Maxdum to'nni yoruqqa solib ko'rди:

- Yo'q, adras hayf, Ra'no, - dedi to'nni taxig'a solib, - haligi bo'zni beravur.

- Bo'z to'n bergandan, bermagan yaxshi, - dedi achchig'lanib Ra'no, - arzimagan narsa uchun Anvar akamni uyaltirasizmi?

Ra'noning yonig'a Nigor oyim ham qo'shuldi:

- Kishi uyalg'uliy bo'lmasin, Ra'no.

- Hayf-da, hayf, - dedi maxdum, adras to'nni salmog'lab ko'rib, boyag'i shoshilish holati hozir yo'q, ammo yuzida achinish vaziyati bor edi. Uvol-da, uvol, qizim, ipagi juda quyuq ekan.

- Ipagi quyuq bo'lsa, hech narsa qilmas, - dedi asabiylanib Ra'no. Kishining izzati-nafsi undan ham quyuq.

- Xayr, xayr, - dedi maxdum, adras to'n bilan vido'lashqandek. Sen Ra'no, sochlaringni yuvib sal odamshavanda bo'lib yursang bo'lmaydimi, qizim?

Maxdum shu so'zni aytib chiqdi. Ra'no maxdumning orqasidan nima uchundir kulib yubordi. Nigor oyim yugurib erining orqasidan chiqdi:

- Hay, Ra'no! dedi havlida ketib borg'an maxdumga, - nonlarimizning suvi qochqan, xamir qilishg'a vaqt oz, bozordan issig' non oldirasizmi?

Bu gap maxdumga adras to'nni alami ustidan tuz sepkan ta'sirini berdi.

Havli o'rtasida bosh qashinib qoldi va ko'zini qisib, xotinig'a qaradi:

- Juda qattig'mi? deb so'radi.

- Juda qattig', hatto ushatishka ham qo'lning kuchi yetmas.

Javob yana falokatliroq edi. "Xo'b, non oldiraman" deyishka ham maxdumning majoli qolmag'an holda boshini quyi solib, javobsiz tashqarig'a jo'nadi. Mehmonxona sahnida kutib o'lturgan yigitka o'z qo'li bilan adras to'nni kiydirdi. Yigit darbozadan chiqquncha ham maxdumning ko'zi "xayf ketkan" adras to'nda, hatto undan Anvarning kelayotgan xabarini so'rashni ham unutkan edi. Havli supurg'uchi bola suv sepmay changitib yuborg'ani uchun uni "ablah, kuchuk!" deb koyidi. Mehmonxonada ko'rpacha yozib turg'an bolaning yonig'a kelib, ko'maklashdi va bolaning uquvsizlig'idan ranjib, buni ham birmuncha achitib oldi.

- Sen chopib guzarga chiq, - dedi bolag'a, joy solinib bo'lg'andan keyin. Katta tolning tegida Sovur novvoyning do'koni bor.

"Maxdum domlag'a yigirma dona non kerak ekan. Narxi qanchadan?" deb darrav so'rab kel. "Maxdum domlag'a" degin, "arzon qilib aytar emishsiz, puli naqd emish" degin "Yangi mirzaboshining o'rdadan mehmonlari kelar ekan" degin Yugur!

Bolani narx bilishka jo'natib, havliga chiqdi. Havlidagi bola suvni ko'b sepib, yerni loy qilib yuborg'an edi, yana koyidi va darboza oldi ko'chaga ham suv septirib, ichkari kirdi.

- Qizlarni ozod qo'yibsan, yaxshi, - dedi maxdum Nigor oying'a. Biz-ku shu xabarni kutib turg'an edik. Shunday bo'lg'andan keyin, non-poningni to'g'rilab turmaysanmi; un bo'lsa-ku bor, ablah, qani menga uch-to'rtta noningdan olib ko'rsat-chi.

Ra'no onasining so'zi bilan qutidan besh-olti dona non olib dadasining qo'lig'a berdi. Darhaqiqat, bir-biriga o'xshamag'an nonlar

tarashadek qotib qolg'an edilar. Maxdun urunib ko'rib, bittasini ham sindirishg'a kuchi yetmadi. Ra'no, yuzini chetka o'gurib, kulib turar edi. Maxdum urina-urina nihoyat o'zi ham kuldi.

- Zor qolg'uring juda ham qotipti-da, kun ham issiq-da, Ra'no?

Bu so'zdan Ra'no battarroq kulib yubordi. Nigor oyim ham kulimsidi:

- Axir, o'zingiz kechagina men xamir qilay desam koyidingiz, - dedi Nigor oyim. Biz-ku mayli, kuni bo'yi ishlab kelgan Anvarga jabr. Shunchalik ro'zg'or qilib, loaqal yumshog'roq non yedirmasak Kishi juda uyaladi.

- Men issiq nonga bola yubordim, - dedi maxdum qattig' nonlarni Ra'noga berib. Anvarga jabr bo'ladir, deb o'ylasang mundan keyin o'ziga loyiq, oz-oz non yopib tur. Sen bilan men bo'lsa qattig' nonni ham yeya beramiz: jazzasi choyg'a bo'ktirish-da.

Maxdum aytmasa ham Nigor oyim Anvar bilan Ra'noga yashirincha yumshoq non yopib berar, faqat bu kun o'sha nondan bir-ikkita qolg'an edi. Maxdum endi non sotib olishni bo'ynig'a olib, tashqarig'a chiqdi. Narx bilib kelgan bolag'a yigirma pul berib, orqasi kuymaganini olish sharti bilan nong'a yubordi.

Anvarning "tanishsizlik va uysizlik" fikrining aksicha fотиhaxonlar ham ko'rinib qoldilar, ikkinchi, uchunchi durkum fотиhaxonlar kelgandan so'ng, maxdum Anvar oldig'a kishi yuborib, uni chaqirtirib kelishka majbur bo'ldi.

Shu kun kechkacha shaharning hamma tabaqalaridan ham fотиhaxonlar kelib turdilar. Hatto Anvarning nodonlig'idan kulib yoqa ushlagan ulamolar, boy va ashroflar muborakbodchilarning aksariyatini tashkil etar edilar. Chunki bu keyingi tabaqa zamonasozlik, muvoso[103] va tadbir orqasida yashag'uchidirlar. Anvar o'zini tabrik qilg'uchi ulamo va ashroflar yuzidan ochiq ravishda riyo, shaytanat va tama' o'qur, kambag'allardan sodda samimiyat ko'rar edi.

Kitob So'zi

Asrdan biroz ilgariroq edi. Maxdum darboza yonida muborakbodchi mudarrislardan birini ikki buklanib ta'zim qilg'an holda uzatar edi. Hazrati mudarris xayrlashgan joyida yana to'xtab tomoq qirib oldi.

- Hay, mulla Solih, yana bir gapni sahv qilibman, - dedi hazrati mudarris. Solih maxdum yugurib hazratning yonig'a keldi.

Mirzoga aytishni ep ko'rmadim; masalan, rivoyat va hokazo masalalarga hojat tushsa, bizdan begona qilmasin Janobingiz ham shuni ta'yinlab qo'yasiz.

- Xo'b, taqsir, xo'b.

- Faromush qilmassiz, albatta?

- Xotirjam' taqsir.

Maxdum ulamo, amaldor va g'ayrilardan shuning kabi siporishlarni to'rt-besh soatdan beri qabul qila-qila juda miyasi suyulg'an edi. Hozirg'i iltimosni ham o'shalar qatorida bo'ynig'a olib, hazrat mudarrisni jo'natdi.

Nari-beri bo'z sallasini boshig'a chulg'ab, sarpoychan kafshini shap-shub bosib, darbozadan ichkariga kirib bormoqda bo'lg'an Safar bo'zchini maxdum to'xtatdi:

- Xo'sh, xo'sh, uka, - dedi Safar bo'zchig'a. Yo'l bo'lsin sizga?

Chunki maxdum muborakbodchi kambag'allar uyoqda tursin, hatto ulamo va boylardan ham hozir zerikkan edi. Bu zerikishka ikkinchi martaba non oldirishning ham aloqasi bor edi. Safar bo'zchi ostona yonidan maxdumga qiyshayib qaradi:

- Labbay, taqsir? dedi.

- Yo'l bo'lsin sizga?

- Mirzo Anvar iminga xudo martaba ato qilg'an emish deb eshitdim, - dedi Safar bo'zchi, - pirimni ziyorat qilay, deb kelyappan

- Kelganingiz ma'qul, illo o'zi hozir juda charchab qolg'an-da, chetdan duo qilib tursangiz ham kifoya, uka.

Safar bo'zchi boshini qashib, yana maxdumning aftiga qarab qo'ydi:

- Ziyorat qilib chiqa beraman, taqsir. Boshqa gap yo'q, taqsir.

Maxdum Safar bo'zchining ilgarisiga o'tdi:

- Mayli, uka, ranjitasiz-da.

- Sadag'asi ketay mirzoning, - dedi Safar bo'zchi maxdumning qatorig'a borib, - baraka topqurning o'zi ranjiydirgan yigit emas, xoksor-da, taqsir, ko'rsangiz bilarsiz-ku, men minan juda qadrdon-da, taqsir.

Maxdum asabiylashibroq Safar bo'zchining betiga qaradi. Safar bo'zch ham maxdumga bir oz tikilib turg'ach, iljaydi.

- Ko'rsangiz bilarsiz, men minan juda qadrdon-da, taqsir, - dedi yana va maxdumga iltifot qilmay, ichkariga yuriy berdi. Bir necha martaba kelib Anvarning mehmonxonasig'a o'rganib qolg'an, shunga binoan bu to'g'rida maxdumning yordamig'a muhtoj ham emas edi.

Anvar mehmonxonada Shahidbek va yana bir sarkardanamo bila so'zlashib o'lturar edi. Safar bo'zchini dahlizda ko'rib o'rnidan turdi. Ikkisi necha yillik qadrdonlar kabi samimiy ko'rishdilar. Safar bo'zchi ko'zida yoshi bilan Anvarni tabrik qildi. Anvar unga o'z yonidan joy ko'rsatib o'lturishdilar. Safar bo'zchining fотиhasiga anovi ikki bek arang qo'l ko'tarib qo'ydilar.

- Zakotchidan tinchmisiz? deb Anvar kuldi.

- Xudoyg'a shukur, davlatingizda, mirzam.

- Bozorlar yaxshimi?

- Bir nav'i harchi tiriklik tebranib turadi, uka.

Safar bo'zchining boyag'i harakatidan achchig'lanib tashqarida qolg'an maxdumning kimni ham bo'lsa ichkariga taklif qilg'an tovshi eshitildi. Safar bilan Anvarning so'zlari bo'linishka majbur bo'ldi.

Mulla Abdurahmon Anvar bilan yonma-yon o'lturg'uchi "do'sti" Safar bo'zchini mehmonxonaning dahliziga kirishidayoq ko'rib qoldi va sariq tusi bo'zarib ketkan holda ichkariga qadam uzdi. Safar bo'zchining hurmati uchun loaqal qimir etmagan beklar ham mulla Abdurahmonning istiqbolig'a qo'zg'alishdilar. Maxdum mulla Abdurahmon bilan Anvarni bir-birlariga tanishdirdi.

- Balki xotirlarsiz, mirzo Anvar, - dedi maxdum, - siz manim qo'limg'a kelgan yillaringizda mulla Abdurahmon akangiz ham bizning maktabda o'qur edilar.

- Xotirimda. Xo'b salomatmilar, taqsir?

- Alhamdulillah, - dedi Abdurahmon va yer ostidan Safar bo'zchig'a qarab qo'ydi, - martabalari muborak bo'lsin.

- Qutlug', taqsir, qani, marhamat qilsinlar.

O'lturishdilar, fотihadan so'ng yana bir daraja ahvol so'rashildi. Hozirgi tasoduf juda qiziq tushkan edi. Mulla Abdurahmon bu uchrashishdan nihoyatda o'ngg'aysizlang'an. Anvarni tabrik etish uchun og'iz ochishg'a qodir emas va har zamon qarshisidag'i

"bema'ni"ga qarab qo'yar edi. Shu holda bir necha fursat so'zsiz o'lturishkandan keyin, Anvar ko'bachilikni dasturxong'a taklif qildi

va Shahidbek mulla Abdurahmonni so'zga tortdi.

- Nima lavozimotdalar, taqsimim?

- Imomatda, - dedi Abdurahim va yer tegidan Anvarga ko'z yuborib oldi, - Buxorodan kelganimizdan beri imomatdamiz

Madrasada ham birmuncha mukarrirligimiz bor

- Ko'b yaxshi ekan; imomatlari qaysi mahallada?

- Bizning mahallada, - dedi so'zga aralashib Safar bo'zchi, - taqsimimning ilmlari juda daryo, o'zlari Buxoroda xatim kitob qilganlar.

Shahidbek go'yo ko'ngil uchun yana:

- Ko'b yaxshi ekan, - dedi.

- Mulla Abdurahmonning ilmi darhaqiqat yaxshi bo'lg'an deb eshitaman, - dedi maxdum.

Safar bo'zchi mulla Abdurahmonning tilagiga qarshi yana so'zlab ketdi:

- Yaxshiliqqa kelganda yaxshi, biroq taqsimimning tole'lari bir oz pastlik qilib turadi. Bo'lmasa mudarrislik, muftilik, mirzolik bularning bariga ham taqsimim yetuk Faqat tole' past-da, bek bobo. Mana endi mirzam otaliq qilib, o'rdadan birar ish topib bersalar, taqsimim'ga ham oftob tegsa ajab emas. O'zlari ham bir haftadan beri mirzamning haqlarig'a duoda edilar a, taqsimim, shunday emasmi?

Mulla Abdurahmon Safar bo'zchining qarshisida hozir har bir rizolatka ham bo'yin egar edi. Manglayidag'i terini artib besaranjom ahli majliska qarab chiqdi va g'uldirang'anumon:

- Shunday, - deb yubordi.

Maxdum Safar bo'zchini mulla Abdurahmon tarafidan vositachilik uchun jo'rttaga kelgan, deb o'yladi.

- Mulla Abdurahmon o'zimizniki, - dedi maxdum, - albatta mirzo Anvar qo'lidan kelgan yordamini ayamas.

- Albatta, munshiy tariqasida o'rdaga olinsa ham bo'ladi, - dedi utta[104] bek.

Anvar va'da berib qo'yishni ep bilmaganlikdan, so'zsiz ulturar edi. Mulla Abdurahmon har zamon manglay terini artib olar edi.

Safar bo'zchi tunovi kungi adabsizlikni taqsimimning ko'nglidan chiqardim, deb mulla Abdurahmonning ko'zini uchratishka va ozgina bo'lsa ham taqsimimdan minnatdorchiilik olishg'a tirishar edi. Bir muncha vaqt shu ko'yi so'zsiz o'turishkandan keyin beklar fотиha o'qub qo'zg'almochi bo'ldilar. Safar bo'zchining yana og'zini ochib yuborishdan qo'rqib, hatto qimir etmay o'turgan imom ham beklarning fотahasiga qo'shulishib o'rnidan turdi. Safar bo'zchi ham mirzoning haqiga duo qilib imomga ergashti. Chunki imom bilan birgalashib ketish orzusi, shu bahonada tunovi kungi past-baland gaplarni mulla Abdurahmonning ko'nglidan chiqarish niyati bor edi.

Anvar bilan xayrlashib, to'rt kishi barobar ko'chaga chiqdilar. O'ttuz qadam chamasi birga borib, Shahidbek o'z havlisiga buruldi.

Yana bir oz borg'andan so'ng ikkinchi bek ham boshqa ko'chaga kirib ketdi. Mulla Abdurahmon ham Safarboy "do'sti" bilan birga yurishni xohlamadi shekillik tez-tez adim tashlab hamrohlik aloqasini uzmoqchi bo'ldi. Bunga qarshi Safar aka uch hatlab bir bosib, Abdurahmonning yonidan chiqdi. Bu holdan yana imomning fe'li aynab, yo'l ustida birdan to'xtadi va Safarning aftiga bir turli mushuk qarashi qildi:

- Nega to'xtadingiz, boravuring.

Safar bo'zchi Abdurahmonning to'xtag'anidan xabarsiz ikki-uch adim nariga o'tkan edi:

- Birgalashib boramiz-da, taqsimim.

- Men siz bilan yurishni xohlamayman, jo'nang, jo'nang!

Safar bo'zchi tushunolmay bir oz qarab qoldi:

- Nega, taqsimim?

- Nega deydi-ya, ahmaq odam

- O'zlarinigizni aytishlarinigizga qarag'anda, musulmon kishi uchun kina saqlash bir ro'yamolni yuvib qurutqancha ekan, - dedi Safar bo'zchi, - bizlar bo'lsa to'rt kundan beri shaytonni apichlab yuruymiz Shunisi ham kifoya-da, taqsimim.

- Astag'firullo, - dedi imom, - siz o'sha kuni manim ustimga uch kunlik gap qildingizmi?

- Shaytonning ishida, taqsimim, - dedi Safar, - axir, yana manim aytkanim bo'ldi-ku, men bunga bir narsa deyapmanmi? Nedir, kinani qo'yayliq deyapman-da.

Mulla Abdurahmon istig'for aytib yo'lg'a tushti. Safar bo'zchi ham muloyim'ina uning yonida qo'l qovushtirib jo'nadi.

- Xo'sh, kinani tashlag'an bo'lsangiz, - dedi yo'lakay imom, - nega boya ularning oldida og'zingizg'a kelganini o'tladingiz?

- Yaxshiliqdan boshqa hech gap aytmadim. Faqat ilmingizni maqtadim.

- Boshqa gap aytmadingizmi?

- Nima dedim, axir? Shunchalik ilmlari bo'lsa ham tole'lari ozg'ina pastlik qilib turadir, dedim. Bu to'g'ri gap emasmi, taqsimim?

- Men sizga mirzodan xizmat so'rab bering, deb vakolat bergan emas edim-ku.

- Vakolat-ku, yo'q Axir, tokay ilmingizni xor qilib masjidida yotasiz Axir, biravni uka, biravni aka deb siz ham tuzukroq ishka qatishg-da, taqsimim.

- Astag'firullo Balki menga podshohliqdan ham shu imomat yaxshidir.

- Be-e-e, go'rnimi, taqsimim, - dedi Safar bo'zchi, - u gapni qo'ying, nafsilamr gap yaxshi. Shahardagi birarta mudarris domlani o'shandaqa mirzoboshi ko'tarsalar yo'q dermi?.. Voy-boyov, taqsimim, sizga ham o'rdadagi bir mirzolikni bersa, deb, "sizning haqingizga taqsimim duoda bo'ldilar", dedim-da. Manim xolisligimni shundan ham payqasangiz bo'lar edi, uka.

- Astag'firullo, - dedi yana imom, - darhaqiqat, men uni shunday, deb duo qilganmidim Yolg'onning nima keragi bor?

- Taqsimim bo'lsangiz ham hali yoshsiz-da, - deb kuldi Safar. Basharti rostini so'zlab "sizning mirzoboshi bo'lishingizni taqsimim

ko'ralmagan edilar" desam, xursand bo'larmidingiz, vax-xax-xax, xex-xex-xex Yo'q, taqsimim, o'zingiz ham Buxoroda o'qug'an bo'lsangiz kerak: kitoblar ikki joyda yolg'on aytishni ma'qul degan ekanlar; bittasi eru xotinning orasida, ikkinchisi ikki mo'minni bitirish uchun. Buni xudo rahmati domlam o'qub berar edilar. Shu gap qulog'imda qolg'an ekan, men durug'[105] aytkan bo'lsam kitob so'ziga amal qildim-da, ikki mo'minni bitishtirish uchun so'zladim-da.

Mulla Abdurahmon yana og'iz ocholmadi. Chunki Safar bo'zchi "kitob so'zi" bilan uni yengib qo'ydi. Mahallaga kelib yetdilar.

Safar bo'zchi kinani tamoman ko'nglidan yuvib tashlag'an edi. Shomni mulla Abdurahmon orqasida o'qush uchun masjidga kirdi.

Jilovxonadagi namoz kutib o'turgan qavmlar ichidan Samad bo'qoq, Shukur so'filar ham ko'rinar edilar. Safarning imom bilan

birga masjidga kirishidan taajjublangan Samad bo'qoq uni turtib so'radi:

- Yarashdinglarmi?

- Kina degan ro'molni yuvib quritquncha, - dedi Safar bo'zchi, - yangi mirzoboshining uyidan domla bilan birga fotiha o'qub kelamiz. Hali eshitdingmi, o'sha manim mirzam yorlig' opti-ya.
Samad bo'qoq indamay chetka burulib ketdi. Shukur so'fi shom namozi uchun takbir tushura boshladi.

Shoirning Sirri

O'n besh kunning ichida maxdumning mehmonxonasi rasmiy bir mahkamaga aylanayozdi. O'rdag'a ariza bilan murojaat qiladig'an har kim, hatto rasmiy kishilar ham avval maslahat so'rash uchun Anvarning yonig'a kelar edilar. Kunduzlari o'rda devonini boshqarish, ertalab va kechqurun o'z uyida xususiy kishilarni qabul qilish, albatta, Anvar uchun og'ir edi. Ammo bu og'irliq burundan sarmunshiy bo'lg'an kishining ustidagi qonuniy vazifasi hisoblanib kelganlikdan kishilarni uyda qabul qilishg'a Anvar majbur edi. Bu xususda kambag'allarning beradigan zahmatlari Anvarga uncha og'ir tushmasa ham, beklar, ulamo va boylarniki aksar chuchmal va mashaqqatli bo'lar edi. Chunki kambag'alning kengash so'rab kelishi juda muhim ishlar ustida, masalan: bir bekning qilg'an zulmi ustidan shikoyat, juda kambag'al bo'lg'ani uchun soliqlardan darxonliq so'rash va hokazo Keyingilar esa, masalan: bir mudarris ikkinchi mudarris ustidan shikoyat qilib, bu to'g'rida domla Niyoz Muhammad shog'ovulboshining qulog'ig'a andakkina ting'illatib qo'yishni so'rar; bir zakotchi ikkinchi bir zakotchining xiyonatidan "xolisona" shikoyat qilar, bir savdogar o'zining juda faqirlig'idan hasratlanib, zakotdan ozod qilinishini so'rar; agar zakotdan qutqazib yuborsa, Anvarning "ko'nglini to'latish"ka hozirligini ham bildirar edi. Anvar bu keyingi iltimoschilardan goh achchig'lanib, goh kular, har holda bir necha daqiqaliq va'dalar bilan ularni jo'natquncha esi ketar edi.

Bu so'ngg'ilarning tashriflari Anvarga qancha behuzurlik bersa, masdumga o'shancha mag'ruriyat va lazzat bag'ishlar, hatto Anvar o'rdada bo'lg'an kezlarda ham ularni mehmonxonaga qabul qilib, Anvar kelguncha unga qancha siforishlar va aksar siforishchilarning o'zlarini to'plab turar edi. Yuqorida Safar bo'zchi bilan voqi' bo'lg'anidek, maxdum ariza va kengashka kelguchi kosib va to'ni eskilar ila chiqisha olmas, o'lguncha ularni yomon ko'rib, "mirzo bu kun kelmaydi, siz bilan gaplashishka fursati yo'q, bema'ni bo'lmang" kabi gaplar bilan kambag'allarni eshikdan qaytarishg'a tirishar edi. Anvarning birarta kambag'al bilan "ezilishib" o'lturganini ko'rsa, ichidan achchig'lanib "kullushay'in yarji'u ilo aslihi past hamisha pastligini qiladir Sut bilan kirgan jon bilan chiqar, maqoli ko'b to'g'ri so'z" deb o'ylar va ensasi qotib, chetka qarar edi.

Maxdum shu kungacha Anvar bilan Ra'nolarning to'ylarini qilishg'a shoshilmasdan kelar edi. Ammo bunda bir qancha sabablar bo'lib, jumladan Anvarning Ra'noga qattig' bog'lang'anini yaxshi sezganligi va shuning orqasida Anvardan "xotirjam"ligi edi. Shoshilmasliqning ikkinchi, ham kuchlik sababi mumkin qadar to'yni uzoqqa cho'zib, shu vositada Anvarni sog'ish chunki to'y qilinib Ra'no Anvarga berilsa, bu daromadning qat'iy kesilish ehtimoli bor edi.

Anvar bosh munshiylik darajasini olg'andan keyin maxdum ilgari "siyosat"ni yana davom etdirish va etdirmaslik to'g'risia ikkilanib qoldi. Zero, Anvar hozir butun shaharga dong' tortqan, shaharning ulamosi, ashrofi, bek va bekbachchasi Anvarni taniydir; Anvarga mazkur oliy tabaqalarning har qaysisi ham o'z qizini berib, kuyav qilishg'a tayyor. Bas, shu holda yana maxdum eski tadbir bilan amal qilsa mumkinmi?

Maxdum noiloj sarmunshiy bo'lishni yigirmanchi kunlarida Nigor oyim bilan kengashib, mirzo Sultonliga murojaat qilish majburiyatida qoldi. Toki mirzo Sultonali Anvarning rizolig'ini olib bersin.

Anvar kechqurun o'rdadan qaytishg'a hozirlanar edi. Xon a'yonlarg'a ruxsat berib haramga kirgan, o'rdaning kunduzlik xodimlari tarqalishib, faqat kecha beklari, xon soqchilari, doimiy xodimlar qolg'an edilar. Eng keyinga qolib Anvar bilan Sultonali mirzo ham o'rdadan chiqdilar. Ularning orqasidan o'rda darbozasi yopildi.

Sultonali mirzo Anvarning tashqi ahvoli bilan yaxshi tanish bo'lsa ham uning ichki sirriga voqif emas, chunki Anvar xususiy hayoti, ayniqsa, Ra'noga aloqasidan hech kimga og'iz ochmas edi. Anvar madum havisida turishini joysizliqdan ya yoshliqdan shunda o'sib o'rgangandan, deb yurg'an Sultonali mirzo bu kun ertalab o'z uyiga kelgan maxdumning so'zidan keyin bir oz haqiqatka tushungandek bo'ldi. Ayniqsa maxdumning hech bir muqaddimasiz "Ojizimiz bilan Anvarning to'ylarini qilmoq niyatimiz bor edi. Shu to'g'rida janobingiz mirzo Anvardan to'yg'a urinishimiz uchun bir kalima javob olib bersangiz" deb, to'g'ridan-to'g'ri faqat to'y vaqtini belgilashni so'rashi Sultonali mirzoga yana boshqa sirlarni onglatqan edi.

Ikkisi yo'l bo'ylab so'zlashib borar edilar:

- Manim so'zimga kirsangiz albatta bir ot olingiz, - dedi Sultonali mirzo, - ayniqsa, sizga endi piyoda yurish kelishmaydir.

Anvar boyag'icha yana kuldi.

- Ot minishning nima hojati bor, modomiki, tayyor oyog' o'timiz bo'lg'anda

- Ma'qul-ku, mendan so'ng yaxshi emas-da.

- Hozir yaxshi emas ekan, - dedi Anvar, - men bu xizmatdan tushkandan so'ng piyoda yurish yaxshi bo'ladimi?

- Nega tushar ekansiz Ko'b yillar shu vazifada qolasiz.

Anvar kulib qo'ydi:

- Lekin, manimcha, bir yil ham qololmasman Agar og'am bo'lsangiz, xudodan so'rangki, bo'ynimg'a birar bo'hton ortilmay, azl qilinayin.

- Bo'lmag'an vasvasalarga tushasiz, Anvar.

- Shahodat muftingnizning aftiga sira qaraysizmi, shoiringizning pichinglarini payqaysizmi? Agar shu jonivorlar mendan sarmunshiylikni tinchlik bilan olsalar, o'zimni juda ham baxtlik kishilardan sanar edim Shunchalik zo'r xaridorlari turg'an bir zamonda bu vazifani menga kelib to'xtag'anig'a hanuz aqlim bovar qilmaydir Bu voqi'a yo meni o'ta baxtiyorliqqa yoki foji' bir falokatka olib borar. Siz aytkancha vasvasamga, yoxud boshqa bir badbinligimga binoan keyingi ehtimol

- Na Shahodat mufti va na shoirning qo'lidan bir pullik ish kelsa mendan domangir bo'la beringiz, - dedi Sultonali, - sizning sarmunshiy bo'lishingiz har holda bir haqiqat edi. Negaki, ko'b yillardan beri xiyonat, ig'vo bilan kun kechirib yetti yoshliq go'dakning ham nazarida ikki pullik obro'si qolmag'an muftining sirrini yolg'iz mengina emas, butun shahar, hatto xonning o'zi ham biladir. Bas, bu jihatdan uning yorlig' ololmaslig'i aniq edi. Domla Burhon maxdumning bo'lsa, shog'obul domla bilan oralari buzuq; agar xon yorlig'ni uning ismiga buyurg'anda ham shog'ovul domla yozmas edi. Mundan boshqa domla Burhonning loqaydligi, devonxonani osr-ust qilishi bo'ladirg'an savdo Shoir "Madhiy"ning bo'lsa yana ahvoli ma'lum; xonni maxtash, o'ziga yoqmag'anni xajv qilish, xotinbozliq, bachchabozliq bilan ovora bir beta'yn. Mundan tashqari, "Madhiy"ning yorlig' olomalig'iga yana bir sabab bor edikim, bu sirni o'rdadan faqat biz bir necha kishilargina bilar edik

- Xo'sh?

- Buni so'ramang-da, kulmang.

- Xo'sh, xo'sh?

Sultonali mirzo kuldi va tovshini sekinlatib dedi:

- Shoir haramdagi kanizlarning biri bilan aloqa bog'lag'an ekan

- Xo'sh, undan so'ng'?

- Bu holni sezgan ikkinchi bir kaniz xonni bu aloqadan xabardor qiladir. Xon kanizni haramdan haydaganidek, shoirni ham huzuriga chorlab, o'bdan og'iz-bo'g'zig'a, hatto enasining o'sma-surmasigacha qoldirmaydir Shoir arang tavba qilib qutiladir.

Anvar kuldi:

- Shuning uchun unga yorlig' berilmadi, deysiz?

- Albatta. Shoirning esi bo'lsa bo'yini boshqoqa uzatmay, saroydan haydalmaganiga ham shukur qilsa bo'lar edi. Binobarin, sizning xayollaringiz tamoman o'rinsiz. Yaxshi, hozir ko'nmasangiz ham piyoda yurib zerikkaningizdan keyin ot minishka majbur bo'larsiz. Shuning uchun buni qo'yib turayliq-da, otdan ham zarurroq masalaga o'taylik, masalan, boshingizni ikki qilish uchun, albatta vaqt yetkandir, deb o'ylayman?

- Qayoqdag'i gaplarni topasiz, Sultonali aka.

- Hazili yo'q. Uylanish sizga ham farz, ham qarz. Bunga qolg'anda, albatta bir uzr ko'rsatalmassiz.

Anvar kulimsib qo'ydi:

- Uylanishni ham bekor bo'lishg'acha to'xtatib tursaq, deyman.

- Ana gap, - dedi Sultonali, - balki umr bo'yi shu vazifada qolib ketarsiz. Shu holda butun umr xotinsiz yurish, xax-xax

- Kim bir vazifada umr bo'yi qolg'an bo'lsin.

- Qolg'anlar ko'b. Masalan, Muhammad Rajabbek marhum; Muhammadalixon zamonidan beri devon bilan olishib kelar edi. Men sizga jiddiy aytaman: shahardan kimning qizini yoqtirsangiz ham biz olib berishka harakat qilamiz.

- Rahmat

- Chindan so'zlayman, Anvar.

Anvar yarim jiddiy Sultonali qaradi va uning o'zidan javob kutkanini sezib:

- Xo'b, men bu to'g'rida domla bilan kengashib, sizga javob berayin, - dedi.

- Bu kun ertalab domla biznikiga kelgan edi, - dedi Sultonali jiddiy turda, - domlaning so'z daromadiga qarag'anda, sizni o'ziga kuyav qilish fikri borg'a o'xshaydi. Sizning rizolig'ingiz bilanmi, yo'qmi, bunisini bilalmadim

Anvar qizarindi. Javob berish o'rnig'a "natija?" degandek qilib unga savol nazari bilan qaradi.

- Domlaning gapiga qarag'anda, boshqa taraflar bitkan ko'rindi, - dedi Sultonali davom etib, - faqat ul manim vositamda to'yni boshlash uchun sizdan izn olg'ali kelgan ekan. Men bu to'g'rig'a sizdan javob olib bermakchi bo'ldim.

Anvar kuldi. Ammo bu kulish uning boyag'i kulgularidan tamoman boshqa, ya'ni baxtiyorliq kulgusi edi.

- Yaxshi, - dedi Anvar va o'n qadam chamasi so'zsiz bordi. Yaxshi, men ertagacha o'ylashib, sizga javobini beraman.

- Ma'qul, agar bu kun domlag'a uchrashsam, javobni ertaga olaman deyaymi?

- Albatta.

- Xayr, xudoning panohiga, Anvar.

- Xo'sh, Sultonali aka.

Ikkisi ajralishdilar.

Hayot Sham'i

Necha yillar Anvarning ko'nglini mashg'ul etkan bir muammo nihoyat orzug'a muvofiq hal qiling'andek, ya'ni shubha ichida qizarg'an muhabbat g'unchasi visol xabari bilan ochilayozg'andev va quruq tomosha bilan kechkan uning oy, yillari bu kun Ra'no gulini iskash bashoratiga noil bo'lg'andek edi. Darhaqiqat, buncha yillardan beri maxdumning eshigida qolishi, opasi Nodiraning: "Men seni onamning uyiga charog'chi bo'larsan, deb so'yingan edim. O'z istiqboling uchun qayg'irmay, bir kishini semirtirib yurishing aqlli yigitning ishi emas, Anvar" kabi ta'nalariga bo'yin egishi va hatto shu uydan siljimaslik fikrida o'zi tilamagan vazifalarga ham urinishi yana shu bashoratni olish uchun emasmi?

Istiqbol so'zini har kim har turlik tushunadir. Anvar o'z istiqbolini yolg'iz muhabbat orqaliq ko'rar edi. Ota-onaning charog'ini yoqish uchun avvalo o'ziga bir sham'i hayot topmoqchi va o'zi sham'siz turib ota-onag'a charog' yoqishni aslo tasavvur qilolmas, ya'ni istiqbol Anvarning fardi hayotida[106] yolg'iz muhabbat edi.

Yigitlar o'z istiqbollari qayg'usida yangi bino, yangi ro'zg'or tuziydirlar va hatto dunyoda xayoliy ham bo'lmag'an rafiqualari uchun kiyim tikdiradirlar Anvar ersa avvalo Ra'no kabi bir rafiqaq'a ega bo'lmoqchi va shu vositada boshqa masalalarga qaramoqchi edi.

Anvar Sultonali mirzoga boyag'i va'dani berib, bu xabar bilan yuragi shopiring'an holda uyga keldi. Mehmonxonada o'zini kutib o'lturganlar bilan nari-beri ishni bitirib, ichkari kirdi. Uning bu kirishi har kundagidek kishi bilmas, tasodufiy emas, Ra'noni ko'rishdan boshqa yana ma'lum bir ma'noni Ra'nodan o'qush uchun edi.

Ra'no ayvonning ustuniga suyanib kitor o'qur, Nigor oyim o'choq boshida ovqat pishirish bilan mashg'ul edi. Ra'no o'ziga qarab kelguchi Anvarga yer ostidan kulimsib olg'ach, bir oz ko'rinib turg'an oyoq uchlarini sarig' atlas ko'ylagi bilan yashirdi, atlas ko'ylakni yaxshig'ina turtib turg'an sirlik ko'kragi ustiga yon o'rim sochlarini olib tashladi. Anvar yaqinlashg'ach, sekingina kitobdan ko'zini olib, "hormang" dedi, yana kitobka yuz o'girdi. Anvar keldi va uning qo'lidag'i kitobka qaradi.

- Umar Xayyom, - dedi va Ra'noning qarshisig'a, havgiga oyog' solintirib o'lturdi. Qani, o'qu-chi eshitaylik.

Ra'no kitobni sekingina yopib, Anvaga uzatdi:

- Siz o'qung, men eshitay.

- O'zing o'qi, baxilsan-da.

- Men to'g'ri o'qiy olmasam, tunovi kungidek kulasiz

- Jo'rttaga xato o'qub, o'zing kuldirding O'qi, Ra'no.

Ra'no kitobni yerga qo'ydi:

- Men o'qib zerikdim

- Manim uchun o'qib ber, deyaipman.

Ra'no yo'lakka ishorat qildi:

- Dadam kelib qoladi.

- Qayoqdan bu qadar uyatchan bo'lib qolding?

Ra'no tabassum bilan javob berdi va unda bir oz qizarinish belgisi bor edi. Anvar bu holdan bir narsa sezgandek, so'zni boshqag'a burdi:

- Kun issiqmi, terlabsan, Ra'no?

Ra'no burni ustidagi bilinar-bilinmas marvarid rezalarini ro'ymoli bilan artidi.

- Terlashim issiqdan emas, - dedi kulimsirab Ra'no, - boshqa narsadan

- Nimadan, qani?

Ra'no bir oz eski kulavich va munaqqidlik holatiga kirdi:

- Siz beklashkaningizdan beri sizni ko'rsam uyaladiring'an bo'lib qolibman. Terlashim ham sizdan uyalg'animg'a

- Kesatuq hunaring esingdan chiqdimi, deb turg'an edim. Har nachuk yodingda ekan. Tag'in, xo'sh?

- Xon janobning munshiyalar munshiyasi bo'lg'an bir yigitning salobati borlig'ini kim inkor etsin. Albatta, bu to'g'rida kanizingizga haq berarsiz deb o'ylayman.

- Xo'b, haq berdik, - dedi kulib Anvar va o'rnidan turdi. Basharti, kanizimiz uyalmasalar, bizning ham bir amrimiz bor: amr qilsaq uyalmasmikinlar?

- Amringizga mahjubi inqiyod[107] etishka kanizingiz hozir.

- Kanizlarning o'z xo'jalari bilan o'lturib muomala qilishlari mumkinmi? Amrga inqiyod etishdan ilgari shu to'g'rida javob bersangiz

Ra'no iring'ib o'rnidan turdi, go'yo kanizlardek, ikki qo'li yonida va boshi ko'ksida afu so'radi:

- Inson mushtaq as nisyonast[108] Kanizi betamiz hamisha afu atog'a loyiqdir, chunki zarxarid[109] xo'jasig'a sodiqdir.

Anvar, ochiq va o'yun-kulgini bir daqiqa ham qo'yib turolmag'an parining san'atkor shu vaziyatiga kulimsiragan ko'yi ancha qarab turdi, ham o'zining xo'jaliq ro'lini buzmay:

- Men sufada bo'laman, fursat topib yonimg'a chiq, senga aytadiring'an maxfuy bir so'zim bor, - dedi.

Ra'no kanizlar kabi bosh bukib "hozirman" ishorasini berdi va tabassumga moyil jodu ko'zlari bilan Anvarga ohista bosh ko'tarib qaradi Anvar o'zini zavq ham kulgidan to'xtatolmag'an holda tashqarig'a burulib jo'nad. O'choq boshida mashg'ul Nigor oyim ham qizining keyingi harakatidan kulib, Anvarga qaradi. Lekin, Ra'no bilan Anvarning doimiy shuningdek o'yunlarig'a tushunib qolg'ani uchun bu to'g'rida gap aylantirmadi:

- Oshim pishib qoldi, Anvar, - dedi o'choq boshidan kulimsib, sufada bo'lasizmi?

- Bo'laman.

- Otangiz asr namozidan chiqib, bir joyg'a borib kelaman, dega edilar. Sizning oshingizni suzub chiqara beraymi?

- Mayli.

- Tashqarida bolalar ko'rinsa aytib yuboringiz-chi!

- Xo'b.

Anvar maxdumning qayoqqa borib kelishini o'ylag'an holda tashqarig'a chiqdi.

Shomdan bir oz ertaroq edi. Yengilcha bir shamol sufa atrofidagi gullarni erinibkina qimirlatar va bu qimirlatishdan rayhonlarning o'tkur isi o'qtin-o'qtin dimog'ga kelib urinardi. O'n ikki-o'n uch kunlik oy ko'kning sharqi-janubi qismidan tussizgina bo'lib ko'tarilib kelmakda, quyosh botqan sayin uning chehrasi har zamon ochilib bormoqda edi. Shahar podasi qaytib, tevarakdan sigir va buzoqlarning ma-a-a-mu-u-u-lari, qo'zichoq va qo'ylarning ba-a-a-bu-u-u-lari eshitilib turar edi.

Anvar sufada o'rda yumishlaridan ba'zisini tahrir qilish bilan mashg'ul ekan, ichkaridan Ra'no chiqib keld. Go'yo Anvar Ra'noning kelishidan xabarsizcha o'z ishiga qattig' berilgan edi. Ra'no ohistag'ina Anvarning yonig'a kelib, sufaga suyandi, ikki qo'li bilan iyagini ko'tarib, oraliqdan Anvarning tahririga qaradi. Anvar ham muloyimg'ini kulimsib Ra'noga ko'z qirini tashlab olg'ach, go'yo iltifotsiz yana qalamini qoralab, qog'oz ustiga bir-ikki kalima yozdi. Ammo uchunchi kalimaga o'tkanda qalami qo'lida o'ylanib qoldi va boyag'idek yonidag'ig'a kulimsib qaradi. Ra'noning ham ko'zi unga to'qnashib bir oz bir-birlariga kulimsiragan holda tikilishdilar

- Nega to'xtadingiz, yoza bering.

- Sening qilg'an ishing doim shunday, Ra'no.

- Masalan?

- Masalan Hamisha ish chog'ida kelib, fikrni bo'lasan.

- Men orag'a so'z aralashtirdimmi?.. Yoza bering, men shunday qarab turaman.

Anvar Ra'noga o'nglanib o'lturdi:

- Foydasi yo'q, endi fikrni o'g'irlading.

- Men fikr o'g'risi emasman Qani yozing.

Anvar qo'lidag'i yozilg'an qog'ozni qo'yib, ikkinchi oq qog'oz oldi:

- Endi boshqa narsa yozaman?

- Mayli yozing.

- Sen ham javob yozasan, xo'bmi?

- Xo'b.

- Tunovi kundagidek javob topolmasang nima qilay?

- Ra'no sufaga oyog' solintirib o'lturib oldi.

- Yuzimga bir shapaloq uring, lekin saj' qofiyasi oson bo'lish sharti bilan.

- Ma'qul, - deb kuldi Anvar va Ra'noga qarag'an holda o'ylandi. Bu o'ylanishdan Ra'no qoshlarini chimirib e'tiroz etdi:

- Ko'b o'ylamang.

Anvar javob berish o'rnig'a qalamini qoralab yozdi:

Agar Farhodning Shirin, bo'lsa Majnunlarning Laylosi,

Nasib o'lmish menga gulshan aro gullarning "Ra'no"si.

Anvarning qalamidan qog'ozga tushib borg'an so'zlarni ta'qib etkan Ra'no, qog'ozdan ko'zini olib qizardi va bosh chayqab teskariga qaradi.

- Qani javob, Ra'no?

Ra'no shu ko'yi bir oz Anvarga qaramay turdi va qayrilib uning qo'lidan qalam-qog'ozni oldi-da:

- Uyat qilmaysizmi? deb so'radi.

- Manim yozg'animni sen uyat qilmasang, men ham sening yozg'aningni uyat qilmayman. Lekin shart shuku, manim ikki yo'limg'a ayni javob bo'lsin.

Ra'no yana bir oz o'ylanib, Anvardan yashirincha yozdi:

Agar or etsa Layli haqlidir Qaysning jununidin,

Ne baxt, Ra'no xaridoring talab ahlining "Mirzo"si.

Ra'no yozuvni Anvarning oldig'a tashlab, qizarg'an va kulimsiragan holatda chopib gullar yonig'a ketdi. Anvar javobni o'qub zavqlandi:

- Ofarin, Ra'no, lekin biravning ustidan ortiqcharoq mubolag'a qilibsiz.

Ra'no gullar yonidan Anvarga jiddiy qaradi:

- Siz ham mubolag'a qilg'an edingiz.

- Maniki mubolag'a emas, - dedi Anvar, - masalan, sen hozir gullar yonidasan, ham chindan-da, gullarning ra'nosisan Mana, men yana yoza boshladim; javobg'a hozirlan, Ra'no.

Ra'no yugurib Anvarning yonig'a keldi va uning qalamidan tomg'an so'zlarni o'qub bordi:

Hamisha xavfda ko'nglim bu muhabbat intixosidin,

Meni ham etmasa majnun debon Ra'noning savdosi.

Ra'no keyingi misra'ni o'qub o'ylanib qoldi. Anvar hozirgi Ra'noning o'ychan ko'ziga anchagina tikilib turg'ach, kulimsidi:

- Javobi qiyin keldimi, Ra'no?

- Qalamni bering, - dedi Ra'no o'pkalagan qiyofatda qo'l uzatib, - O'ylag'ali ham fursat bermaysiz.

Yozdi:

Muhabbat jomidin no'sh aylagan[110] ahli zako bo'lmish,

Fununi tilda majnundir kishining kuysa safrosi.

- Yengding, ra'no, yengding, - dedi Anvar, - lekin keyingi misra'da bir xato qilding

- Masalan?

- Tibning aytishicha, safro emas, qon kuysa, kishi jinni bo'ladir

- Qonning buzulishig'a avvalo safroning kuyishi kerak, safro kuymay turib qon buzulmaydir Xo'sh, yana yozasizmi yoki yengildingizmi?

- Yengildim

- Yengilgan bo'lsangiz, yutug'imni bering.

Anvar yuzini tutib berdi. Ra'no bo'shqina uning yuziga urib qo'ydi.

- Agar shu gal ham yengsam, - dedi Anvar achinib, - men seni urub o'lturmas edim

- Nima qilar edingiz?

- Endi foydasi yo'q.

- Ayting-da, agar menga ham ma'qul bo'lsa, urg'anim hisob emas, bo'shqina urdim-ku.

- Lekin sen uni qilolmaysan

- Nega qilolmayman, qani ayting-chi.

- Qilolmaysan - deb kuldi va bir oz aytishka kuchlanib turdi. Men men sening yuzingga qo'lim bilan emas, og'zim bilan urar edim

Ra'no qizarib yerga qaradi. Yuzga og'iz bilan urishni ul o'z umrida birinch martaba eshitkanligi uchun qizarishqa va yerga qarashg'a haqli ham edi. O'zining yozg'an muhabbatka oid she'rlari va Anvarga bergan haligidek javoblari bilan chin bir mahbuba va ma'shuqa bo'lib ko'rinsa ham, lekin keyingi gaplarga hanuz oshna emas va yuzga og'iz bilan urishlardan tamom begona edi. Bu gap Anvarning ham birinchi jasorati bo'lib, ikkisi-da shu "yangilik"ning o'ngg'aysizlig'ida qoldilar.

Gumbazi niligun qandilida[111] sham'i kofuriy[112]lar yoqila boshlag'an edi. Oy ham bir oz nurlanib, turmushka yangi qadam bosqan bu ikki yoshninn hozirgi hollaridan kulimsigandek ko'rinar edi. Boyag'idan bir muncha kuchayatushkan shamol gulni gulga quvishtirib, go'yo bu ikki yoshg'a: "Siz ham man shu gullar kabi qovishing" degandek bo'lar edi. O'ngg'aysizlikda qolg'an Ra'no xijolat aralash Anvarga kulimsib bosh ko'tardi.

- Men sizning "amringizga" muvofiq chiqq'an edim.

- Amringa muvofiqmi? dedi Anvar va Ra'noning ko'ziga to'g'ri qarab iljaydi: - Shomdan keyin.

- Nima shomdan keyin?

- "Amringa" muvofiq chiqq'ashing.

- Hozir-chi?

- Hozir mumkin emas.

Ra'no o'pka bilan Anvarga qaradi va turib ichkariga jo'nadi.

Nega Yerga Qaraysan, Ra'no?

Kuchlik shamol ko'tarilib, boqchadagi har narsani to'rt tarafka buka boshladi. Ko'cha changlari ko'kka ko'tarilib, oy va yulduzlar

nurini xiraroq bir holg'a qo'ydilar. Chigirtkalar chirillashi, kecha hasharotlarining nag'masi kuchlik shamol tovshi bilan kesildi.

Sufa ustidagi so'ri har zamon to'rt tomong'a chayqalib, o'z ostida o'lturg'uchilarning betlarini goh ko'rsatib, goh yashirib, ular bilan o'ynashqandek tevarakka husayni g'ujumlarini bir-ikki bora uzib tashladi.

Anvar o'zidan nariroqqa tushkan bir shingil uzumni olib yedi va bir-ikki g'ujumni hamrohiga uzatti:

- Ma, Ra'no

- Men yemayman.

- Men ham senga yegin demayman.

Ra'no o'z yonidag'l g'ujumlarni yig'ib, Anvarga berdi.

- Mana uzum yesangiz Menda nima yumushingiz bor?

- Barakalla To'kilgan uzumlarni yig'ib ber-chi menga.

Ra'no yana bir nechta g'ujumlarni terib uzatti.

- Qani, yumushingiz?

- Senda nima yumishim bo'lsin, Ra'no. Har kungi o'zing bilgan gap so'zlashib o'lturarmiz; uzum to'kulsa, menga terib berarsan, deb chaqirg'an edim.

- Dadam huftandan qaytib qoladi. Gapingiz bo'lmasa, men ketaman.
- Huftan hali o'qulg'an emas, azon hozir aytili. Basharti dadamiz huftanni o'qumay kelib qolsa, buning hiylasi oson: darrav anavi gulning tegiga yashirinamiz.
- Basharti dadam bizni qidirib gulning tegidan topsa, nima qilamiz?
- Nima qilar edik? Sen uyingga ketasan, men bo'lsam mehmonxonag'a.
- Ikkavingiz gulning tegida nima qilib o'lturga edingiz, deb so'rasa, nima javob beramiz?
- O'zimiz o'lturgan edik, deymiz.
- Nima uchun, desa-chi?
- Qizingiz o'yalg'ani uchun, deymiz.

Ra'no kulib o'rnidan turdi va sufadagi ko'zi ilg'ag'an g'ujumlarni terib Anvarga berdi:

- Xayr, yumishingiz bo'lmasa men ketdim, shamoldan qulog'im bitti.
- Gapim bor, gapim, - dedi Anvar, - kel, aytaman.

Ra'no qaytib keldi.

- Ayting.
 - O'ltur.
- Ra'no Anvarning qarshisig'a o'lturdi. O'lturishi bilan kuchlik shamol yurib boshidag'I ro'ymolini uchurdi va olib borib Anvarning betiga yopti.

- Xa-xa-xa, shamol sizdan o'chimni oldi. Qani, gapuring.
- Anvar ro'ymolni qisimig'a oldi.
- Hozir gapiraman, lekin shartim bor.
- Ayting shartingizni.
- Achchig'lanmaysan.
- Xo'b
- Uyalmaysan.
- Ra'no masalag'a tushungandek o'ylanib qoldi.
- Ro'ymolimni bering.

- Ro'ymoling uchib ketdi Shartimga ko'ndingmi?

Ra'no javob bermadi. Anvar Ra'noning olachalpoq ko'laga ichida xayoliy bo'lib ko'ringan yuziga qaradi. Uning hayo ichida oliylik kast etkan jodu ko'zi Anvarning hozirgi maqsadig'a tushunganlikni ifoda qilar edi. Birmuncha vaqt shu ko'yi so'zsiz qoldilar.

Shamol dam ko'tarilib, dam bosilar edi. Shamol asnosi gullar ham kelinlar kabi har tomong'a egilishib salom berishib olar edilar.

Anvar o'zini sufaning qorong'u qismig'a oldi. Ra'noga aytmakchi bo'lg'an so'zi ehtimol uning o'ziga ham o'ngg'aysizlik berar edi.

- Tug'ilg'andan so'ng o'sish, o'skandan so'ng ikav-ikav bo'lib yashash bor, - dedi Anvar va bir oz to'xtalib oldi. Juftlik yolg'iz kishilar orasidag'ina emas, yer yuzidagi har bir maxluqda ham bor Masalan, tog'lardag'I ohular, o'rmonlardag'i to'tilar, chamandagi bulbullar ham yolg'iz emas, jufay yashaydirlar... Seningcha qanday, men uni bilmayman, ammo juftlanishning, manimcha eng muhim bir sharti borkim, ul ham ikki tarafning muhabbat zanjiri bilan bir-birlariga qattig' bog'lanishlaridir... Biz ikav yoshliqdan birga yashab kelamiz, oramizda maxfiy sirlarimiz yo'q va bizning o'z aro sirlarimizga voqif bo'lg'an chet kishilar ham yo'q. Shunga binoan sen bilan manim har bir to'g'rida ham ochiq so'zlashmagimizga hech bir mone'liq bo'lmas, deb o'ylayman... Agar yanglishmasam, ikkimizning bir-birimizga muomalalarimiz samimiy va yuraklarimiz tepishi hamohangdir. Yoki yanglish so'zladimmi, Ra'no?

Ra'noning yerga qarag'an ko'zi sekingina Anvarga ko'tarilib, yana yerga og'di. Anvar unga bir oz qarab turg'ach, so'zida davom etti:

- Sen eshitdingmi, yo'qmi, bilmadim, ular ikkimizni juftlashdirmakchi bo'lib, bu kun mendan kishi orqaliq to'y vaqtini belgilashni so'ratqan edilar, men ertaga javob bermakchi bo'ldim... Seni bu yerda tutishim ham sen bilan kengashib, ertaga shuning javobini ularga aytishdir... Nega yerga qaraysan, Ra'no?

Ra'no boshini ko'tarib kulimsidi va yuzini chetka o'girdi...

- Sen uyal, uyalma, ular bizni juftlashdirarlar. Marhuma Mohlarbibining fotihasi yerda qolmas. Agar sen shunday yura beraylik, desang, men ham ularga sening javobingni aytaman... Gapir, Ra'no.

- Yura beraylik, - dedi Ra'no yuzini chetka o'g'irgan holda, - ularga nima og'irlig'i bor?

Ra'noning bu so'zi Anvarning ustidagi yukni ko'tarib tashlag'andek bo'ldi.

- Ikkimizdan boshqag'a albatta og'irlig'i yo'q... Lekin, sen aytkancha, qachong'acha yura beraylik? Ularga bir muhlat ko'rsatishimiz kerak. Ra'no.

- Qarig'unimizcha...

- Qarig'unimizcha, deb muhlat so'raymi?

- Ulgunimizcha...

Anvar kuldi va surulib Ra'noning yonig'a keldi. Go'yo uni o'ziga qaratmoqchi bo'lg'andek, yelkasiga qo'l yubordi...

- Menga qara, to'g'ri javob ber, Ra'no.

Ra'no qulog'i ostig'a tekkan issig'liqdan cho'chib yuzini o'nglagan edi, tasodufan labi haligi issig'liqqa uchrashdi... Ilojsiz kabi labini ikkinchi haroratlik labdan ajratolmay, bir necha soniy kutib qoldi. Kuchlik shamol qo'zg'alg'an edi. Shamol, go'yo ko'maklashkan kabi orqadan esib, Ra'noni Anvar tomong'a mayl etdirar edi. Terak orqasida qolg'an oy ham kuchlik yelning ko'magida terak boshidan bularga mo'ralab oldi. Ikki yoshning hozirgi holini yaqindan tomosha qilmoqchi bo'lg'an tussiz bir yulduz ko'k sahnining yerga yaqinroq qismig'a uchib tushdi...

- Javob ber, Ra'no.
- Bu holda men javob beralmayman...
- Javob bermasang, men ham seni bo'shatmayman.
- Dadam kelib qoladi...
- Dadangdan bu kun javob oldim.

Ra'no Anvarning iyagi ostig'a so'l chakkasini qo'yib chetka qaradi.

- Siz xohlag'an vaqtda bo'lsin.

- Menga qolsa ertaga...

- Mayli...

Anvar iyagi ostidagi muloyimlashgan qizning yuzidan o'пти va uning to'zg'ig'an sochlarini to'g'rilab, hayotbaxsh kokillarning muattar bo'yini uzoq hidladi.

- Chin so'zla, men sening ra'ying bilan ularga javob aytmakchiman, Ra'no.

- Ko'klamga...

- Chiningmi?

- Chinim.

- Xo'b bo'lg'ay. Men ertaga, to'yimiz ko'klamga bo'lsin deb javob aytaman... Yerlar ko'k gilamlar bilan bejalganda, har tarafni binafsha chechlari bosqanda, qushlar uya qayg'usini chekkanda biz ham to'y qilarmiz; chimildiqda baxt sozini tinglab, istiqbol kuyini kuylarmiz... Shundaymi, Ra'no?

- Shunday...

- Undan so'ng manim og'ushimda shuning singari dadang kelib qolishidan qo'rqib, kishi qo'lig'a tushkan qush bolasidek tipirchilamassan. Shu husning, shu malohating va shu latofating bilan tamom meniki bo'larsan, shundaymi?

Ra'no javob bermay, Anvarning og'ushidan o'zini qutqarib o'rnidan turdi. Sufaning zinasiga borib kafsihni kiydi va Anvarning quvlashidan qo'rqib, sapchib yerga tushti...

- Javob aytib ket, Ra'no.

- Ha, shunday, - dedi Ra'no, gul yonida ro'ymolini to'g'rilab. Endi sizning oldingizga chiqmayman.

- Nega chiqmaysan?

- Negaki juda yomon kishi bo'libsiz... Men ayamga aytaman.

Anvar kuldi.

- Nimani aytasan?

- Hammasini aytaman.

Shu vaqt o'rta eshikdan kirib kelgan maxdum ularning so'zini bo'ldi, ichkariga ketib borg'an Ra'noni to'xtatib, "Anvar akangga choy berdingmi, qizim?" deb so'radi.

Zulm O'chog'i

Xudoyorxon'ga 1283-nchi yilda uchunchu martaba taxtka chiqish nasib bo'ldi. Uning oxirg'a saltanati xonliq istibdodining achchig' zulm va ta'addillarining jonso'z qora sahifalarini tashkil etadir. 1283-nchi hijriydan 1292-nchigacha bo'lg'an sakkiz yil, Xudoyorning erkin nafas olib, Farg'ona ustida o'zi tilagancha qamchi o'ynatqan va zulm tig'ini kambag'allar qoni bilan sarbast bo'yag'an so'ngg'i davridir. Mamlakatni obod qilish bahonasi bilan 1284-nchi yilda Qo'qon kosiblarini haqsiz muft[113] ishlatib yangi rasta, karvon saroy, paxtasaroy va kopponlar bino qildirdi. 1285-nchi yilda Qo'qonning Urganch mavze'ida mashhur Oqsaroyni soldirdi, uzoq joydan arig' qazitib kelib, Oqsaroy atrofini sug'ortirdi. Issig' kunlarda salqinlash, malika xonimlar bilan ishrat qurish uchun "Bog'i Eram" yasatdi. Onasi Hokim oyimning vasiyatiga muvofiq, 1286-nchi yilda "Hokim oyim madrasasi" deb mashhur madrasani, yana shu yilda Amir Umarxon tarafidan asosi qo'yilg'an ma'lum yangi o'rdani ham tevaragida bog' va gulzorlari bilan ishlatib bitirdi[114].

1286-87-nchi yillarda "Ulug' nahr", "Xon arig'" deb mashhur arig'ni qazitdi. 1287-nchi yilda o'z nomidagi "Madrasai oliy"ni va "Daxmai shohon"ni, 1288-nchi yilda Qo'qonning eski qalandarxonasini buzib, yangidan ta'mir, ham o'lgan og'asi Sultonmurodixon ismiga madrasa bino qildirdi. Va ushbu yil o'g'li O'rmonxonning xatnasi uchun bir yuz yigirma kun osh berib, to'rt oyliq to'y e'lon qildi. Shundog'ki, har kun ikki yuz qozon osh damlanar, sakkiz yuz tanur non yopilar, ikki yuzlab uloq berilar, mamlakatdan to'yg'a kelguchi a'yong'a har kun minglab to'n kiydirilar edi.

Bu qadar saxovat, bunchalik dabdaba, albatta, xazinadagi oltinlar kuchi bilan bo'lg'andir, deb ba'zilar ko'ngliga kelar. Xonlar va podshohlar xazinasidagi oltinlar manba'i ham fuqaroning bilak kuchidir. Lekin Xudoyorning saxovatpeshaligi va ma'muriyatparvarligi mehnatkashning xazinaga oltin suratida yig'ilg'an kuchidan emas, bevosita bilak kuchidan, ko'z yoshidan edi. Cunki Muhammadalixon davridan boshlang'an (1240) o'zaro taxt talashi, o'zbek-qipchoq janjali va boshqa to'polonlar xazinani yalab-yulqqan. Xudoyor 1283-nchi yil taxtka o'tturishida eshigi ochiq bo'sh xazinagagina ega bo'lg'an edi.

Bu "ma'muriyat davri" sanalg'an besh-olti yillar Farg'ona fuqarolarining umhuzn[115]lari, qora kunlari bo'lg'an edi. Xudoyorning Sirdaryodan suv chiqarish mojarosini misol uchun olayliq.

Xonning ra'yi suv chiqarishg'a to'xtadi. Xazinaning bo'shlig'ini, o'ylang'an ishning nihoyatda ulug'lig'ini andisha qilmadi.

Qalamravidagi barcha shahar va qishloqlarg'a sarkorlar, cho'g'ollar tarqatdi. Ular xalqdan soliq yig'ishqa, yordam to'plashqa buyurilg'an edilar. Bu ixtiyoriy ravishdagi hozirlikdan so'ng, "mamlakatimdagi har bir xonadon bitta ketman va bitta mardikor bersin!" deb istisnosiz umumiy bir farmon ham bo'ldi. Qamchisi ko'kada toblanib, xanjari zahar sochqan "xon hazratning buyrug'ig'a" kim qarshi bora olsin. Har bir oila, garchi, ro'zg'or boshlug'ini bo'lsa ham, bitta ketman bilan xon ta'yin qilg'an joyg'a yo'llay boshladi. Boylar bitta mardikor yollab berish ustiga ot yoki arava ham topishqa majbur edilar.

Eni olti, bo'yi (chuqurlig'i) besh gazdan o'n besh gazgacha qaziladig'an arig'ning uzunlig'i o'ttuz chaqirim va shu o'ttuz chaqirimliq arig' qazilib bitkanda, Namangan va Andijon tumanlaridan ikki ming botmong'acha yer sug'orilar edi. Shu yo'sun arig' qazila boshlandi. Lekin ishchi ko'b, oziq-ovqat yo'q edi. Boylar kishi yollab qutulganlar, o'ttuz chaqirimliq arig' xatiga bola chaqasini och tashlab, ketman ko'tarib kelgan nuqul mehnatkash, kosib va dehqonlar chizilganlar edi. O'z yonlaridan sarf qilish uchun oqchalari, hukumat tarafidan beriladigan ovqatning salmog'i yo'q edi. Issig' quyosh ostida, giyohsiz cho'l bag'rida ketman odatdagidan ko'broq yem talab qiladir. Arig' qazuvchilarning ovqatdan sillalari qurib, iliklari puchaygan, yerdan o'n qadoq tuproq olib irg'itishqa emas, hatto ketmanning o'zini ko'tarishka ham darmonsiz edilar. Xon tarafidan ular ustiga ishboshi qilib belgilangan sarkorlar, ochliq yalqovlig'ini chinga hisoblab, quloq eshitmagan so'kishlar bilan bechoralarni tahqir etar, sulayib yiqilmag'uncha ketmanni tashlatmas edilar. Har o'n besh-yigirma kunda arig' boshig'a kelib turg'uchi xon, sarkorlarning si'oyati[116] bilan har bora bir-ikki mehnatkashni qovliqda, o'ziga itoatsizlikda ayblab, ko'bchilik ko'z o'ngida bo'g'izlatar va har gal kelib ketishida shuning singari mazlumlar qoni bilan yangi "Xon arig'"ni namlar turar, bu zulmni o'z ko'zlari bilan ko'rib turg'an bechoralar ochliqqa, darmonsizliqqa qaramay jon achchig'ida ishka yopishar edilar.

Shu yo'sun zulm zarbi ostida nihoyatda ulug' ish bir yilga ham qolmay itmomig'a yetkan, ming chaqirimlar bo'ylab Sirning sirlik suvi kumush kabi oqqan, giyoh unmagan cho'llar mehnatkashlar qoni bo'lsa kerakkim, xonning ma'muriyatparvarligi, ya'ni uning

madrasalar, to'rt oylab to'y berishi xazinada asrlardan beri yig'ilib yotqan oltinlarni sarf qilib emas, to'g'ridan-to'g'ri fuqaroni muft, majburiy ishlatish yo'li bilan edi.

Xonning garchi zulm bilan bo'lsa ham solg'an madrasalariga, qazdirg'an arig'alarig'a tahsin qilg'uchi, "zolim bo'lsa ham ma'muriyatparvar ekan" deguchi ba'zi biravlar oramizda topilib qolur. Shuning uchun xonni "ma'muriyatparvar" qilg'an omillar ustida to'xtalib o'lamiz:

Xon ikki martaba taxtday haydalib, anchagina tajriba ortdirg'an, uchunchi martaba taxtka o'lturishi madaniyatlik o'rus istibdodining Toshkandin olib Xo'jandga ham qo'l uzatqan sanalarga to'g'ri kelgan edi. Bu kungi sharoit tajribalik xonni boshqacha siyosat ushlashka majbur etar edi. Nihoyatda qattig' qo'lliq bo'lish, yuqori tabaqa hisoblang'an ulamoni, ashrofni o'ziga qaratish lozim va taxtiga ajdaho kabi og'iz ochib kelmakda bo'lg'an o'ruslarga qarshi o'z madaniyatini qurib, javob berishi kerak edi. Shuning uchun mehnatkashni rahmsiz ishlatib madrasalar bino qilmoqda, arig'lar chiqarmoqda, saroy va rastalar, qalandarxona va o'rdalar yopmoqda edi. Abdukarimxondan beri o'nlab xonlarga yarab kelgan o'rdani bo'zib, yangi o'rda bino qilishi o'z kayfiga qarag'anda ham o'ruslarga jonlilik ko'rsatish, yaltirasin sha'nu shavkat bilan Farg'onani o'z qo'lida saqlab qolish uchun edi. O'chadirg'an charog' yoqin o'chadir, maqoli kabi Turkiston xonlarida siyrak ko'rilgan bu ma'muriyatparvarlik bizga qolsa shu omillardan tug'ilg'an va bunda samimiy hech narsa yo'q edi.

Haram

Yangi o'rda yuqorida yozg'animizdek, haqiqatan shukuhlik, xushmanzara bino qiling'an edikim, uning hozirgi xarobasidan ham ko'rsa bo'lur.

O'rda qo'rg'onining tashqari aylanasi (to'rt tomoni) ajoyib gulzorlar, anvo'i mevalik daraxtlar bilan ziynatlangan. Bu bog'ni maxtab Xudoyorning o'z shoiri Mulla Niyoz Muhammad:

"Yasab qasre saodat davrida bog'i jahon oro,

Muattar bo'ldi gulzoridin olam gunbazi xazro[117].

Shahi voloki berdi zeb bog' ichra rayohindin,

O'shal kun tutdi yer sahnini bo'yi anbari soro[118].

Yasarda tarhini tarroh[119]lar andog' sakiz gulshan,

Bu gulshan har biridin topdilar yuz ming chaman oro.

Ki har ashjor[120] asmor[121]ini ta'mida shakar mazmar[122],

Ocharg'a shakkar og'zin muddailiqqa nahad oro.

Xiyobon rastalardin bog' topdi zebi oroyish,

Gulistonig'a bergandek chaman oro guli humro.

Jahon bog'ida harna ne'matidir bunda ul mavjud,

Nasib etkay senga yuz yilg'acha haq ey jahondoro[123]...B "

deydir va Xudoyorg'a bu bog'da yuz yillab rohatlanmoq uchun duo qiladir.

Domla Niyoz Muhammad aytkandek, gulshanning uch tarafi xiyobon, rastalar va bunda ertadan-kechkacha xalq qaynashib turar edi. O'rda bog'ining eshigida doim qorovullar qarab turg'anliqdan, o'rdaga aloqasi bo'lmag'an kishilar boqqa kiralmaslar, faqat haftada bir kun, xonning ko'ngil ochish soatlarida, ba'zi mustasno zotlar uchun bog'ning yo'li ochiq bo'lur edi. Boqqa kirilgandan keyin, to'g'ridan yangi o'rdaning darbozasi, muhtasham muzayaqakor toq va ravoqlar ko'zni qamashdirar, kishi go'yo o'zini xon huzurida, istibdod salobati ostida sezar va mutantant[124], va muzayyan[125] qaridan ruh olish o'rmig'a, bil'aks, bir dahshat va xavf his eta boshlar edi. O'rdaning xishtin, kungirador qo'rg'onlari osti bilan jazoyiri qilich taqing'an maxsus muhofiz yigitlar aylanib, begona kishini qo'rg'on yaqiniga yo'latmaslar, ayniqsa, o'rdaning yuqori qismidan qo'yilg'an haram darbozasig'a yaqinlashish uchun, hatto o'rdaning o'z xodimlarig'a ham ruxsat yo'q edi. Haram darbozasidan yurg'uchilar yolg'iz xonning o'g'li shahzoda, xonning xotin qarindoshlari, kanizlar, doya xotinlar, yana ba'zi "maxsus" yumishlarga xon tomonidan belgilangan zaifalargina edilar. Bu darbozadan xonning o'zi ham yurmas, chunki uning haramiga kiradigan yo'li o'z mahkamasi va shahnishin orqaliq edi.

1287-nchi yilning sunbula oyi, ya'ni erta kuzning ko'klam havosiga yaqin turg'an salqincha bir kuni. Kechki soat beshlarda o'rda ichida qaynab turg'an hayot bir oz tinchib tushti, darboza yonlaridag'i qorovullar ichkariga kishi kiritmay qo'ydilar. O'rda xizmatchilari, masalan, beklar, mirzolar, yasovullar va shular singari "sayid" [126] xodimlari birin-sirin chiqib tarqala boshladilar. Birinchi darbozaning ikki biqinida turg'uchi qorovul yigitlar o'rdaning ulug' darajalik beklarini ta'zim bilan uzatar, mansabi quyiroq yasovullar bilan mutoyaba qilishib qolar edilar. Sarkardalardan ba'zisi darboza tashqarisida xizmatchi tarafidan qantarilib turg'an otining yonig'a kelib, otni qarab chiqar, yaxshi boqmag'ani, yoki toza supurmag'ani uchun sayis ni koyib olar va so'kunish orasi sayis[127] ko'magida otig'a minib jo'nab ketar edi.

Darbozabonlar o'rdada zarur yumishi borlig'ini so'zlab, iltijo qilg'uchi har qanday kishini ham hozir ichkariga yo'latmaslar va asabiylanib koyib qaytararlar edi.

- Bu o'zi qanday odam, qulog'ig'a un bosqanmu! deb jekirinib turg'an birinchi darbozabon uzoqdag'i kimgadir qarab qoldi, ko'zi o'sha tarafda ekan boyag'i so'zini takrorladi, - boravuringg', og'izni ochmang', sheri Yazdon kelganda ham ichkari kiritmaymuz! Iltijo qilg'uchi umidsiz darbozadan yiroqlashdi. Uning keticha darboza yonida banoras paranjilik bir xotin paydo bo'lib, ichkariga parvosiz kira berdi. "Sheri Yazdon"[128]ni ham kiritmaydirgan darbozabonlar xotinni boshdan-oyog' kuzatib, indashmay qarab qola berdilar. Xotin ichkari kirib to'g'rig'a qarab yurdi, asl o'rdaning ulug' muhtasham darbozasig'a yaqinlashqandan keyin o'ngdagi ayri yo'lg'a burildi.

Xotin haram darbozasini chog'lab borar edi. Qo'rg'on ostidag'i soqchilar xoting'a yovosh-yovosh qarab olish bilan kifoyalanan va uni tanig'andan parvosizcha o'z yonlaridan kechirar edilar.

Xotin haram darbozasi yonig'a yetib, ostonaga qadam bosqan chog'ida bo'sag'adag'i yigit "vish" etdirib qilichini qinidan sug'urdi. - To'xtang'!

Xotin to'xtadi va yigitka qarab betidagi chashmbandini qiya ochti. Yigitning jiddiyati kulimsirashka mubaddal[129] bo'lib, havodagi qilichini qaytarib g'ilofig'a soldi. Xotin yuzini ochqan ko'yi ichkariga yurdi. O'ttuz besh yoshlarda ko'ringan bu go'zal xotin haram xodimalaridan Gulshanbonu edi.

Gulshanbonu Xudoyorning ikkinchi davrida o'z xusni bilan bir necha martaba xonning iltifotiga sazovor bo'lg'an haram kanizlaridan edi. Xudoyor taxtni tashlab Buxorog'a qochishg'a majbur bo'lg'andan keyin, og'asini g'ayri shar'iy ishlarda, jumladan,

xotinbozlikda ayblab, taxtka mingan Mullaxon o'z da'vosig'a muvofiq Xudoyor haramidagi yuzlab xotinlarni o'z yigitlari orasida xotinliqqa taqsim qilib yubordi. Shu jumladan, Gulshanbonu ham Mallaxon tarafidan Xudoyorg'a qarshi urushda qahramonlik ko'rsatgan bir yigitka in'om qilinib, shundan beri o'sha yigitning nikohida xotin edi. Xudoyor uchunchi martaba taxtka mingandan keyin, Gulshan xonning yonig'a kelib, eski "qadrdonlik" nomig'a haramdan bir xizmat so'rag'anida, "marhamatlik" xon Gulshanning arzini yerda qoldirmay, haram xodimlarining juda ozlarig'a nasib bo'ladirg'an ulug' bir martaba ato qildikim, biz Gulshanga topshirilg'an vazifaning nimadan iboratligin quyida ko'rarmiz.

Gulshan darbozadan ichkari kirgandan keyin, parangi ostida bosilib tartibsizlangan sochlarini tuzatdi, chang o'lturgan niliy rang tovor ko'ylagining etaklarini qoqti, qo'lidag'i yoqut va zumurad ko'zlik oltin uzuklarini to'g'rilab taqti va shundan so'ng zinalardan yuqorig'a qarab chiqa boshladi. Yigirmanchi zinadan keyin uzun o'rdaning eni qadar bir bo'lak boshlanib, uning o'ng-so'lini o'n chog'liq buxori chakma eshiklar ziynatlagan edilar. Bu eshiklar haramdagi alohida havlilar va ular daromad[130]ini ko'rsatar edilar.

Gulshan uzun yo'lakka chiqib, o'ngdagi birinchi eshikni itardi. Ichkari tarafdin keksa bir xodima eshik ochar xola ko'rinib, Gulshanga salom berdi va "xush keldilar" dedi. Gulshanni ichkari kiritib, eshikni bekladi. Bu, haramning kichkinagina suv havlisi edi. O'rtadag'i mis hovuzda ko'm-ko'k suv mavj urib, bir necha kanizlar hovuzdan suv olmoqda edilar. Havlining shimolidagi xodimlar turadig'an kichkina bir uydin boshqa munda bino yo'q, faqat janubda haligidek bir eshik bor edi. Suv havlisidagi bu hovuz haramning butun ehtiyojini o'tar, uni haftada bir necha martaba maxsus soatlarda meshkoblar tomonidan to'ldirib turilar edi. Gulshan parangisini qo'lig'a olib, eshik tomong'a yurdi. Eshik yonig'a kelib sekin-sekin halqani chertti. Eshik ichkaridan ochilib, bunda ham eshik ochar xola ko'rindi. Lekin bunisi yoshqina bir kaniz edi. Gulshandan parangi, chashmbandni olib, "xush keldilar" dedi. Bu haramning birinchi havlisi edi. Havlining to'rt tomoni naqshinkor, oynaband, gul chakilgan darichalik, hammasi bir xil bichiqda tanobiy (zol) uylar, har bir uyga maxsus dahlizlar va bir-biriga yamashdirib soling'an xonalarni shu dahlizlar bir-biridan ajratib turar edilar. U qadar keng bo'lmag'an sahn ostig'a xish to'shalgan, havli yuzida to'rt-beshta qizil sholdan ko'ylak va boshlarig'a sarig' sholdan ro'mol o'rab, oyoqlarig'a bedonadan kafsh masxi kiygan yosh kanizlar sochilg'an holda vazifalari orqasidan yurar edilar. Gulshan ular bilan ohista so'rashdi va kanizlarning biridan yarim tovush ichida so'radi:

- On hazratim?

- Shahnishindalar, - dedi kaniz, tovshini chetka chiqarmasliqqa tirishib.

Shahnishin xonning xos hujrasi, xon ovqanlanadig'an, uxlaydirg'an ham xotinlarni qabul qiladig'an uy bo'lib, suv havlisining qatori bilan to taxt o'rnatilg'an mahkamagacha qator uch xona tanobiy uylardan iborat edi. Bu uylar shahnishinlikka muvofiq boshqa binolardan baland qilib soling'an binolar orqasi, janubi xos oyimlar yani xonimlar tanobiysi, g'arbi qisman tanobiy va qisman oshxona va haram xazinasi binolarini va boshqa havlilarga chiqish uchun daromadlarni tashkil etar edi.

Gulshan, "shahnishindalar" javobidan so'ng, taraddudlangandek bo'ldi. Bir oz ikkilanib turg'andan keyin; yana bir qayta sochini, ro'ymolini, kiyimini tuzatib oldi va shahnishin tomong'a buruldi.

- Oyixonim chaqiradirlar, - deb bir kaniz shivirladi.

Gulshan uch-to'rt qadam bosqan edi, to'rdagi tanobiydan chiqib kelgan kanizning haligi so'zi bilan to'xtadi va so'zsiz kaniz tomong'a buruldi. Gulshan kirganda dahlizning to'rida uch nafar kaniz sanama[131] tikib o'lturar edilar. Ular bilan salomlashdi. Ul salomlashqan asnoda ichkari tanobiydan olti yoshlar chamaliq, oq tuslik qora ko'zlik ko'rkamgina bir bola sarig' atlas ko'ylagini hilpiratib chiqib keldi.

- Assalomu alaykum... Sog'milar, shahzodam, - dedi Gulshan ko'lini ko'kragiga qo'yib, bolag'a bukilinqirag'an holatda.

Shahzoda javobsiz kulimsirab, Gulshanga bir oz qarab turdi-da, ichkariga kirib ketdi.

Gulshan kafshandozda oyog'ini yeshib, gilamga chiqdi. Dahliz o'n bir yog'ochliq katta munaqqash uydin iborat bo'lib, taxmonida atlas va adras ko'rpa, ko'rpachalar uyulg'an, toqchalari anvoyi xitoyi va qashqar chinnilari, buxoro mis va kumush idishlari bilan ziynatlangan edi. Gulshan kafshini yesha boshlag'ach yuqoridag'i sanama tikuvchilar ham o'runlaridan turg'an edilar, kelib ko'rishdilar. Ular ko'rishib bo'lg'anda, boyag'i kaniz ichkaridan chiqdi.

- Kirsinlar, - dedi Gulshanga.

Og'acha Oyim

Gulshan eshikka yurib kelib, ro'ymol-lachagini tuzatti va ichkariga qadam bosti. Eshik ichkarisida qo'l qovishtirib o'lturgan kaniz o'rnidan turib bukildi.

- Safo keldilar[132].

Asl gilamlar, baxmal ko'rpachalar, oltin va kumush asboblar bilan ziynatlangan tanobiy uyning orqa va o'ngi deyarlik ko'zni qamashdirarliq shukuhlarga g'arq bo'lg'an edi. Tanobiyning havli tomonig'a qurulg'an uchta kichkina terazalarning oynalari ham bundagi asl ashyolarning turlik nav'i qabilidan har ko'zi har rangda jilvalanar va ularning aksi ziyosi bilan shipga osilg'an oltin qandil alvon tusda tovlanar edi. Tanobiyning to'rida, ipak joynamoz ustida qiblag'a qarab o'lturgan oyim tizasiga yaslang'an shahzodani erkalab, yonig'a qayrildi. Eshikdan kirib, qo'l qovishtirib to'xtag'an Gulshan ikki bukilib salom berdi.

- Keling, Gulshan, - dedi oyim, - O'lturing, vaalaykum assalom.

Gulshan ta'zim bilan birinchi darichaning yuqorisig'a borib o'lturdi va duog'a qo'l ko'tardi.

- Oyi xonimning baxt va obro'lari ziyoda, shahzodamning umrlari uzun bo'lsin.

Eshik yonida tik turg'an kaniz duo asnosi o'lturib fotiha o'qushdi. Fotihadan so'ng yana o'rnidan turib qadaldi. Oyim hamon shahzodani erkalab joynamoz ustida o'lturar edi.

Jiyaklik atlas ko'ylak, Buxoro kundalidan[133] jelatka na boshig'a sanama ro'ymol o'rag'an o'ttuz besh yoshlar chamaliq bu xonim

- Xonning mu'tamad[134] xotini Og'acha oyim va shahzoda esa xonning suyuqlik o'g'li - O'rmonbek edi. Og'acha oyimning xitoy xonimlarinikiga o'xshash qora bodom ko'zi va umuman siymosi Turkiston qizi emasligini aytib turar, biroq tilida begonaliq sezilmas edi. Og'acha oyimning asli ismi Mas'uda xonim, ammo "Og'acha oyim" deb mashhur bo'lishi uning qashqar qizi bo'lg'anlig'idandir. Uyg'urlar bizdagi "xonim, bekach" deyish o'rnidaB "og'acha" deydirilar. Mas'uda O'sh atrofida turg'un bo'lg'an uyg'urlardan Ibodullaxo'ja deganning qizi, Xudoyor o'zining ikkinchi davlatida bunga uylangan edi.

Xudoyor taxtni tashlab Buxorog'a ketishka majbur bo'lg'andan keyin ko'b xotinlari unga vafosizlik bilan er qilib ketkanlari holda, shu Og'acha oyim erining horliq va muhtojlik kunlariga sherik bo'lib yurg'an va shu vafodorlig'i jihatidan xonning e'timodini qozong'an edi. Ikkinchidan, Og'acha oyim Xudoyorning haram xotinlari ichida aqllik, tadbirlik va shu soyada haramning barcha xonimlari va yuzlab kanizlari buning idorasiga topshirilg'an edilar. Yuzlab kundashlar orasidag'i janjallar og'achaning

islohiq'a[135] kelib to'xtar, haramdan har kimsa buning so'ziga quloq solishg'a majbur, hatto xonning o'zi ham xotinlar orasidag'i onglashilmovchiliqlarni Og'achaning islohiq'a havola qilg'uchi edi. Yangi kiyim berish vaqti yetkanda, kimga qanday kiyimlik lozim, kim qanday narsaga muhtoj - bu masala ham Og'acha oyim tarafidan hal qilinib, xazinachiga buyurilar va hozirlanilg'an kiyimliklar uning tomonidan taqsim qilinadi. Bundan boshqa, kundalik oshxona ovqati ham Og'achaning belgilashi bilan pishiriladi, oyim va kaniz, doya va chevarlarning hammomga borishlari, beklarning to'yig'a chiqishlari va shunga o'xshash lozim-omadalar ham bu oyimning ko'rsatishiga muvofiq edi. Ba'zan Og'acha oyim mamlakat ishlariga ham oralashib olar, goho o'z fikriga xonni unatib ham qo'yar edi. Xudoyorning xotinlaridan kichik Shoh oyim[136] vafot etib, undan bir bola - O'rmonbek yatim qolg'an edi. Xudoyor O'rmonbekni juda yaxshi ko'rar va o'ziga valiahd belgilagan edi. Kichik Shoh oyim o'lgandan keyin O'rmonbekni haramda e'timodlik bo'lg'an Og'acha oyim'ga topshirdi. Shundan beri ul O'rmonbekni o'z bolasidek tarbiya qilib kelar va bu sababdan ham xonning nazarida uning qadri juda yuqori ko'tarilgan edi.

Og'acha oyim hanuz Gulshanga iltifotsiz, O'rmonbek bilan so'zlashmakda edi:

- Juda sho'x bo'libsang, o'g'lim. Men seni otaxoningga'ga chaqib bir urdiray.

- Budana bersangiz sho'xliq qilmayman.

- Budanalarini o'ldirib bitirding-ku, zolim, budanalarni yana qaydan olayliq.

- Men o'ldirmadim, o'zlari o'lib butdilar.

- Ziyrakni nega urding?

- Ziyrak menga budana topmadi.

Og'acha oyim eshik yonida tik turg'an kanizg'a qaradi:

- Kel, Misqol, - dedi va O'rmonbekning orqasini siladi. - Sen g'umang bilan o'ynab kir, budanani ertaga topdirarmiz.

Kaniz O'rmonbekni yetaklab chiqa boshladi.

- Oldimg'a hech kim kirmasin, - dedi Og'acha oyim. - Eshikni yopib chiq.

Ular chiqg'ach, Og'acha oyim Gulshanni o'z yaqiniga'ga chaqirib, joynamozdan ko'rpachaga surilib o'lturdi, takror - "yaqinroq keling, Gulshan", deb taklif qildi. Og'acha oyimning birar muhim so'zi borlig'ini sezgan Gulshanbonu qo'l qovishtirib, oyimning yaqiniga'ga borib tiz cho'kti.

- Shahardan nima xabarlar topdingiz, Gulshanbonu?

- Shahar xabarlari oyi xonimdan maxfiy emasdir.

- O'zingiz tinch turasizmi, uy ichingiz sog'milar?

- Shukur... Onhazratim va oyi xonimning soyai davlatlarida.

- Ishlaringiz qanday? - dsdi kulimsirab Og'acha oyim. - Bizga kundashlar topib bo'ladimi?

Bu savoldan Gulshan boshini quyi soldi, Og'acha oyim kulimsigancha Gulshandan javob kutib turar edi.

- Siz bizga kundash izlasangiz ham, - dedi Og'acha oyim, - albatta, o'z ixtiyoringizcha emas, sayidning amrlari bilan; shuning uchun bu to'g'rida men sizni ayblay olmayman.

Bu so'z bilan Gulshan bir oz xijolatdan chiqqandek bo'ldi.

- Albatta, oyi xonim...

- So'zimni yerda qoldirmaslig'ingizg'a ishong'animga vajidan, - dedi Og'acha jiddiy tus olib, - siz bilan bu to'g'rida maxfiy bir-ikki og'iz gaplashmakchi edim.

- Kanizingizning boshi ustiga'ga, oyi xonim.

Og'acha oyim devorg'a suyalg'an yostiqni tirsagi ostiga'ga tortib takya qildi.

- Men bu gapimni o'tkan kun Botirboshi xolag'a ham aytib qo'ydim. Lekin sayidning quloqlariga'ga yetkurmaslik shartdir. Bu to'g'rida xoladan ham siz ehtiyotliroqsiz, deb ishonaman. Chunki sizning men bilan eski qadrdonlig'ingiz bor.

- Cho'ringiz so'z ulashdirishni yomon ko'radir, oyi xonim.

- Albatta, shunday bo'lmog'i lozim, - dedi Og'acha oyim, - O'zgalardan ham sizga aytkulugi yo'q, Gulshan. Sayidning nikohlarida biz o'nlab kundashimiz[137]... Agar kanizlarni ham qo'shib hisoblansa, kundashlarning sanog'i bir yuzdan ortadir. Botirboshi xola, yana bir nechalar va atrofdagi beklarimizning tavajjuhlarini soyasida[138] sayidning haramlari uch-to'rt yilning ichida bunchalik cho'rilariga ega bo'ldi... Yangi va keng o'rdag'a kelib yayrasharmiz degan edik, barakatlaringizda kundan-kun battarroq siqilishib boramiz. Hatto ichkari havlilarda bir uyga sakkiz, to'qquz kaniz joylashishg'a to'g'ri kelib qoldi. Bu hol davom etsa, birar yillar ichida yana bir yangi o'rda solishga to'g'ri keladir. Bu, albatta, mumkin emas. Undan so'ng sayidning hamma diqqatlarini haramga tortilsa, mamlakat ishi xalaldor bo'lishida va buning uvolini bizlar ko'tarishimizda shubha yo'q. Mana shu andishalarga borib, siz bilan kengashmakchi edim... Bu andisham Botirboshi xolag'a ham ma'qul tushib, va'da berdi. Siz ham shu gaplarni yaxshi o'ylab, o'z fikringizni menga so'zlang-chi, Gulshanbonu.

Gulshan og'acha oyimning maqsadiga'ga tushunmagandek bir oz o'ylanib turdi:

- Muddaolariga cho'ringiz tushunmadim, oyi xonim.

- Tushunmagan bo'lsangiz, - dedi Og'acha, - mundan so'ng haramga xotin va kaniz keltirilmasin, deymen.

Gulshan boshini quyi soldi. Chamasi, Og'acha oyimning taklifi unga yoqmag'ansumon edi. Darhaqiqat, og'izdag'i oshni oldirish har kim uchun ham bir xil emasdir.

- Biz kaminalarda nima gap, aylanay oyi xonim... Biz, harna qilsaq, onhazratimning buyruqlari bilan qilamiz... Biz onhazratning otqan o'qlarimiz.

Og'acha oyim Gulshanning ko'ziga ancha tikilib qoldi. Lekin Gulshan ko'zini undan qochirib yerga boqdi.

- Albatta, biz sayidning otqan o'qlarimiz, - dedi Og'acha oyim qizishqannamo. - Lekin, xo'jam buyurdi, deb ishning o'ng-tersiga qaramay yugura berish ahmoqliqdir. Agar siz bilan men onhazratning xolis qullari bo'lsa, sayidning davlatlariga raxna solmayliq, do'sti nodonliq qilmayliq. Mana bu - xolis qulliq da'vosida bo'lgan bizning qo'limizdan keladir... Zohiran, sayidga xiyonat ko'rinsa-da, haqiqatda xolis do'stliq, deb sizga bu taklifni qildim. Sayidni kunchilaydi[139], deb boshingizg'a keltira ko'rmangki, hozir ham men onhazratning bir yuzinchi xotini bo'laman. Yuz xotinning bittasi bo'la turib, kundashlik qilish o'zi telbalikdir.

Lekin, orada bir g'araz[140] bo'lsa, ul ham sizga aytkanimdek, xolis qulliq - chin davlatxohliqdir[141], tushundingizmi Gulshan. Gulshan "biz sayidning otqan o'qlarimiz" deb Og'acha oyimni achchig'landirg'an edi. O'z xatosig'a tushungan Gulshan uzr aytdi.

- Men sizga bu gapni boshqa maqsadda aytdim, oyi xonim. Biz, dedim... albatta, biz...

- Agar siz bunda noiloj bo'lsangiz, mendan yo'l so'rang.

- Pir bo'lib qo'limdan tutsangiz, onhazratimning o'gurlarida boshim fido bo'lsin.

- Gap shunday bo'lsa, ikkimizning bu ishka ko'maklashuvimiz yoki sukut qilishimiz davlatxohliq emas, dushmanlikdir, - dedi Og'acha oyim. - Manim sizga kengashim - bundan so'ng ustingizdagi xizmatka bir oz o'ylashib qadam bosishdir.

- Meni itobga[142] tutsalar?..

- Buning tadbiri oson, - dedi Og'acha. - Avval shuki, sayidning ko'zlariga oz ko'rining, ko'ringan chog'ingizda suluk cho'ri topolmadim, deb uzr ayting. Sizni, topolmasan deb qiyin-qistoqqa olmaslar, jazoga tortmaslar. Muhtojlikdan qo'rqsangiz men bor, men sizga qo'limdan kelgan yordamni qilarman. Ma'qulmi, Gulshanbonu?!

Keyingi jumla bilan Gulshanning chehrasi ochilib ketdi.

- Xo'b, aylanay oyi xonim.

- Ahsan!

Dahlizda sanama tikib o'lturgan kanizlardan biri - xazinador yugurib kirdi.

- Labbay.

- Opangg'a ikki tillo ber, ustiga munsak yop!

Ahsan ikki qo'lini ko'kragiga qo'yib, ta'zim qilg'andan so'ng, chiqib ketdi.

- Shunday odatigizcha manim oldimg'a kelib turavuring, keratingiz bo'lsa tortinmay ayting.

Gulshan bosh bukib qulliq qildi. Eshik ochilib, qo'lida adras munsagi bilan Ahsan kirdi va Gulshanning ustida to'xtadi. Gulshan o'rnidan turib oyimg'a bosh egdi. Shu hodda Ahsan munsakni uning ustiga yopib, qo'lig'a ikki tilloni ham uzatdi. Gulshan ustida munsagi bilan ohistag'ina o'lturdi. Ahsan ham turg'an joyig'a cho'kkaladi. Gulshan duog'a ho'l ko'tardi. Ahsan omin, dedi. Duodan so'ng Gulshan va xazinador - Ahsan ohista-ohista orqalari bilan yurib, Og'acha oyimning huzuridan chiqdilar.

Xonim Oyimlar

Gulshan egnida munsagi bilan dahlizga chiqib, undagi kanizlar tomonidan "iltifotga loyiq ko'rilgani" uchun tabrik qilindi.

Kafshandozda kiyinar ekan, ko'zi to'g'ridag'i shahnishinda edi. Kanizlar bilan xo'shlashib havliga tushdi.

Yuqorida so'zlanganidek, bu havlida xonning suyuqli xotinlari o'zlariga xos doya, chevar, kanizlar va qullari bilan turar edilar.

Og'acha oyimning qatoridag'i ikkinchi tanobiy xonning suyuqli xotini Roziya oyimg'a qarar edi. Roziya oyim garchi o'tkan yillardagina xonga nikohlangan bo'lsa ham, o'zining xayoliy husni bilan "sayid"ning iltifotini jalb etib, haramda birinchi mavqu'ga mingan xonimdir. Xizmatiga to'rt kaniz va ikki qul hadya qiling'an bu oyim asli koshg'arliq bo'lg'an Oxundjonboy deganning qizidir. Roziya xonim qizlik chog'ida Qo'qon boylaridan Jonbobo otlig' bir kishiga tegib, bir bola tuqqandan keyin eri o'ladir. Bundan so'ng qo'qonliq Miyon Fazl Vahhob hazratka erga chiqadir. Gulshanbonug'a o'xshash xufiyalar "sayid"ning qulog'ig'a yetkirgan bo'lsalar kerak, bir kun xon, to'sindan arava yuborib, Roziya xonimniB "mehmong'a" chaqiradi...

Xonning hukmiga qarshi Miyon Fazl Vahhob nima ham qila olsin. Roziya xonim xon haramida bir kecha qo'nib, ertasi uyiga qaytadir. Ul uyiga qaytib kelganda Miyon Fazl Vahhob Roziya xonimning qo'lig'a taloq xati topshirib, yetti arava mol bilan o'rdag'a jo'natadir... Miyon Fazl Vahhob bu ishni qo'rqqanidan qilg'anmi yoki xong'a achchig' tariqasidami, har holda bunisi hatto Roziya oyimning o'ziga ham qorong'idir[143].

Gulshan Roziya oyimning daromadiga yetkanda ikki nafar kaniz dahlizdan chiqib, bo'sag'aning ikki tomonida ho'l bog'lab va bosh bukib to'xtadilar. Shu holda ichkaridan go'yo yuzi sut bilan sug'orilg'andek oq, quralay ko'zi oysiz va bulutliq kechasidan ham qoraroq, qaddi sarv kabi mavzun, qora sochi taqimini o'pkan, ust-boshi ipak va oltinlar bilan g'arq bir xonim xiromon chiqib keldi. Boshidag'i hisobsiz kokillarini sanama tikilgan oq harir ro'ymol bilan ozorsizg'ina bog'lag'an, yoqa va etaklariga nafis jiyak biriktirgan xonatlas ko'ylak, buxoro kundalidan qirg'oqlarig'a oltin uqa (qo'r) tutulg'an yengsiz jelatka kiyib, yoqut ko'zlik oltin tugmalarni bo'shqina solg'an, husnda misli oz bu nozanin xonning suyuqli xotini - mazkura Roziya xonim edi. Roziya xonim orqasidan sakkiz-to'qquz yoshlar chamaliq, ko'z va tishidan boshqa a'zosida oqi yo'q bir bola ko'rinib, xonimni ta'qib etdi. Bu yosh yugurdak qulcha xonimning har bir mayda xizmatlariga tayyor kabi oyog' olar edi[144].

Roziya xonimg'a qarshi kelguchi Gulshan bukilib salom qildi. Roziya xonim ishorat bilan javob bergach, "esonmi-siz" dedi va uning javobini ham kutmay shahnishin to-mong'a qarab yo'l soldi.

Gulshan Roziya oyimning quyisidag'i dahlizga yuzlanib, undagi kanizlardan Qurbon oyimning sog'lig'ini so'rab o'tdi. Qurbon oyim tanobiysidan so'ng havlining kun botishig'a moyil bino Shodmon oyimg'a qarashliq va shu bilan haramning birinchi havlisidagi oyimlar hisobi bitadir[145].

Roziya oyim yana tafsilga kirishib: "Xon birinchi martaba taxtdan haydalisida o'ziga qarashliq yosh qullardan bir nechasini Jizzaxka eltib o'qutdi va so'ngg'i davrida ularni ba'zi mansablarga qo'ydi. Ular: Shog'ulom jarchiboshi, Jamil Fayzullo va Mullacha xazinachilar, Davlat udaychi, Davlat sarkor va Shopsand qo'rboshilar, deydir. Bu qullar ham haramga kiralmaganlaridek, erliklari ham joyida ekan (mual.).

Roziya oyimning aytishiga qarag'anda, Xudoyor o'zining uch karra xonliq davrida shu xotinlarg'a uylangan:

- 1). Qozoq to'ra - Roziya oyim buning otasini aniq aytalmaydir. Lekin, o'zi qirg'izlardan edi, deydir. Fikrimizcha, Musulmonqulining qizi shu bo'lsamikin?.. Xizmatida to'rt kanizi bo'lg'an;
- 2). Anbarchik to'ra - O'ratpada yuzbegi bo'lg'an Xudoyorbek vallamining qizi;
- 3). Katta poshsho oyim - qo'qonliq Xo'ja Kalon to'raning qizi, Nasriddin bekning onasi, xizmatida yetti kaniz, to'rt qul;
- 4). Qo'qonliq oyim - Qo'qonning Sarmozor dahasidan, kimning qizi ekanini Roziya oyim bilmaydir. Xon birinchi martaba taxtdan quvlang'ach, erga tegib ketkan;
- 5). Qurbon oyim - G'uma (joriya) lardan, O'rmonbekning xazinachisi, xizmatida ikki qul, uch kaniz.
- 6). Gulzoda bekach - G'umalardan, xizmatida to'rt kaniz. Shahzodaxon ismlik bir qizi bo'lib, 1919 yilda O'shda o'lgan;
- 7). Shirin bekach - G'umalardan, xizmatida uch kaniz, ikki qul. To'ra poshsha ismlik bir qizi bo'lib, qo'qonliq Karomatxon to'raga berilgan;
- 8.). Isfaralik oyim - isfaralik Habib eshonning qizi. Bundan Mohzodaxon ismlik bir qiz tug'ulib, qo'qonlik Safoxon to'raning o'g'li Isoxong'a berilgan (Mohzoda alhol tirik emish). Xudoyor ikkinchi xonliq davrida isfaralik oyimni g'arlikda ayblab, bahona bilan o'rdadan haydab yuborg'an.

Xudoyorning ikkinchi xonliq davrida olg'an xotinlari:

9). Munixon poshsho - qo'qonliq G'ozixon to'raning qizi, xizmatida sakkiz kaniz, to'rt qul. Bundan Sayid Umarbek ismlik o'g'ul tug'ulg'an. Sayid Umarbek bu kunda Roshidon rayo'n, To'ra qishloqda turar emish;

10). Poshshobonu oyim - Qo'qonda mashhur Bahodirxon to'raning singlisi, Muhammad Aminbek bilan Chorsolaxon poshshoning

onasi, xizmatida to'qquz kaniz, besh qul;

11). Mas'udaxon (Og'acha oyim) Ibodullaxo'ja qizi, Fansurullobekning onasi;

12). Kishbibibi (Qizoyim) - Xudoyorning tog'asi Gadoyboy dothoning qizi. Bu aslda Shomurodxonning xotini bo'lib, Shomurod o'lgandan keyin Hokim oyim Buxoroda o'g'li Xudoyorga Kishbibibini nikohlab bergan, xizmatida besh cho'ri, uch qul;

13). Kichik Shohoyim - Shug'non hokimining qizi, O'rmonbekning onasi, bolaning chillasi chiqmay o'lgan;

14). To'xtaposhsho (Chindovulliq oyim) - Namangan tumani Chindovul qishlog'ining xo'ja qizlaridan, xizmatida to'rt kaniz, uch qul.

15). Katta Shohoyim - Dorboz hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri, katta Shohoyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, besh yoshida ekan, Marg'ilonda Po'ladxon o'ldirgan;

16). Gulandom bekach - G'umalardan, bundan Oftobxon ismlik qiz tug'ulib, Xudoyor vaqtida, o'n uch yoshida o'lgan;

17). Mohbegim bekach - G'umalardan. Binyaminbekning onasi, xizmatida uch qul, uch cho'ri;

18). Gulqiz bekach - G'umalardan;

19). Asal bekach - G'umalardan. Uchunchi xonliq davrida;

20). Qorateginlik oyim - Qorategin hokimining qizi, xizmatida yetti cho'ri;

21). Bibiposhsho ekavotliq oyim - Namangan yuqorisida Ekavot qishlog'ining katta eshoni Xo'jam poshsho to'raning qizi, xizmatida uch cho'ri, ikki qul bo'lgan; bu oyimdan Sayid Fansurullo ismlik o'g'ul tug'ulib, uch yoshida Po'ladxon o'ldirgan;

22). Roziya oyim - (shu ma'lumotlarni berguvchi) Roziya oyimdan Sayid Umarbek otliq o'g'ul bo'lsa ham uch yoshida o'lgan;

23). Qambar poshsho - Xo'jakalon to'raning kichik qizi, Katta poshsho oyim o'lgandan keyin boldiz olgan, xizmatida uch kaniz.

24). Oynisaxon poshsho - Tursun otaliqning qizi;

25). Tuhfanisa oyim - Oltiariq' qozisining qizi; bu qizga uylangandan o'ttuz yetti kun keyin Xudoyor o'ruslarga sig'inib Toshkand kelgan;

26). Hamroh bibi oyim - qo'qonliq Nurmatboy deganning qizi;

27). Saidaniso (chimyonliq oyim) qirg'izlardan birining qizi.

28). Shodmon oyim - G'umalardan; xong'a suyukli emish, xizmatida uch cho'ri, uch qul;

29). Gulbonu bekach - G'umalardan; xizmatida bir cho'ri, bundan Ozodaxon ismlik qiz tug'ulib, qo'qonliq Bahodirxon to'raga kelin bo'lgan;

30). Ruhafzo bekach;

31). Sayqal bekach;

32). Sanavbar bekach;

33). Arg'uvoni bekach;

34). Nigor bekach;

35). Ruzvon bekach. Bu oltovi ham g'umalardan emish.

Bu yerda yozilganlar Xudoyorning tugal xotinlari hisobi bo'lmas, deb o'ylayman. Chunki Roziya oyimning xotiridan ba'zisi ko'tarilgan bo'lishi mumkindir. Biz Roziya oyimning yonida ekanmiz, o'rtoq Bosit:

- Xon necha xotin olgan edi, oyi? - deb hazil tariqasida takror savol berdi. Roziya oyim mendan iymangan qiyofada:

- Xon qursin, uning olg'an xotinlarining hisob-kitobi yo'q, bolam, - dedi va manimcha juda to'g'ri so'zni aytdi (mual).

Gulshan havlining kun botishi - oshxona va boshqa ro'zgor uylari yoni bilan borib bir eshik orqali bizga ma'lum uzun yo'lakka chiqdi. Yo'lakda suv havlisidan chiqib kelgan bir kaniz Gulshanni ko'rishi on qo'lidag'i suvlik kashkulni yerga qo'yib yugurdi:

- Esonmisiz? Munsak muborak, ayamlar sog'mi?

Gulshan qo'l uchi bilan ko'rishdi:

- O'zing o'ynab kulib yurubsanmi? Munisxon poshsha oyim salomatmilar? Bibi poshsha oyim yozilib ketdilarmi?

- Shukur, shukur, bizning havliga kiring.

- Kirarman, - dedi Gulshan va ustidagi munsakni yesha berdi. - Sen manim kelganimni ularga aytma. Men o'zim bir ozdan keyin chiqarman.

Kaniz orqasig'a burilishi bilan yo'lakning yuqori eshiklaridan biri taraqqat-turuq ochilib, ichkaridan ikki yosh, oyog' yalan kaniz quvlashib chiqdilar. Gulshanni munsak bilan ovora ko'rgan qizlar shu tarafka qarab yugurdilar.

- Gulshanjon, Gulshanjon! Esonmisiz, omonmisiz? Sarpa qutlug'!

Sho'x kanizlarning biri Gulshanning oldidan va ikkinchisi yonidan o'rmlab, birining og'zidan ikkinchisi "Gulshanjon, esonmisiz!" ni olib esankiratdilar.

- Bo'ldi, bo'ldi! Sho'x baytal o'lgurlar! - dedi Gulshan, - oyimlar eshitsa nima degan gap bo'ladi?

Qizlar Gulshanning so'ziga quloq solmay, kelgan taraflariga qarab uni sudradilar.

- To'q baytal! Gulshanjon! To'q baytal!

Gulshan achchig'lansa ham yana ularning so'z va harakatidan kulishka majbur edi.

- Qurib ketkurlar... Shuning uchun ham senlarning olding'ga kirgim kelmaydi-da!

So'zga iltifotsiz, o'yun bilan borg'an kanizlardan biri Gulshanning qo'lidag'i munsakni titkilab o'ziga tortdi:

- Qaysi go'rdan olding, menga bersang-chi shuni!

- Ol, ol! - dedi Gulshan munsakni bo'shatib, - O'limlik qilarsan!

- Albatta tobutimga yoparlar!

Yo'lakning boshidag'i eshikka yetdilar va uchisi birdan siqilishib, ichkariga kirdilar.

Qirq Qizlar

Gulshanlar kirgan havli "Qirq qizlar"B deb atalar edi. Bunda xonning ko'ngil ochishig'a xizmat qilg'uchi "Qirq qizlar" turar edilar. Bu havli undagi o'yunchi, sozanda va navozanda kanizlarning sonidan olibB "qirq qizlar" atalg'an edi.

Xudoyorning haram kanizlari soni bir yuz elliy besh nafar bo'lib, bulardan o'n to'rt nafar oq saroyda, sakkiz nafar shahnishinda, ya'ni xonning yotish turishig'a maxsus, sakkiz nafar O'rmonbekka qarag'uchi, o'n nafar doyalar huzurida, yigirma besh nafar shu "qirq qizlar"da va qolg'anlari har qaysi xonim oyimlarning xizmatida edilar.

Havli yuzida to'p (koptok) o'y nag'uchi "qirq qizlar"dan yetti-sakkizi Gulshan oldig'a yugurdilar.

- Esonmisiz!

- Yelib yugurib hormang!
- Eringiz o'lmadimi!
- Shahar yigitlari omonmi!...

Bu qizlar haligilardan qolishmaydirg'an sho'x edilar. Gulshan ham endi jiddiyat saqlab turmadi:

- Zerikmay o'turibsanlarmi? Ichlaringda tug'ib qo'yganlaring yo'qmi? Uynash qilib tutilmadinglarmi?

Bu havli to'rtta kichik va bitta zo'r tanobiy uydan, ham "qirq qizlar" g'a maxsus oshxona va boshqalardan tashkil topib, qizlar kichik uylarga joylashgan edilar. Ularning yasanig'a kelganda, yuqoridag'i kanizlarda ko'rilgandek - qizil shol ko'ylak, sarig' gullik qizil shol ro'ymol, shuvamatos yoki adras jelatka edi. Hozirgi to'p o'yunig'a ishtirok etuvchi qizlarning hammasi deyarlik yalan oyog' bo'lib, yumishdagi va oshxonada osh pishirg'uchi qizlar duranglik bedona kafshlar kiygan edilar. Aksariyat, yigirmadan oshqan qizlar, ichlarida o'n olti, o'n yetti yoshliqlari ham ko'rinar edi. Bu qizlar mamlakatning har tarafidagi beklardan xong'a hadya tariqasida yuborilg'anlar, shuning uchun ular terma do'ndiqlar edilar. Cho'ri ismi bilan haramga kelgan kunlari har birlari ham xonning "iltifoti" ga bir-ikki martabagina "loyiq" ko'rilib, so'ngra "qirq qizlar" ichiga havola qiling'an edilar. Ular hanuz ham shaharning mashhur xotinlari bo'lg'an Nusrat hofiz, Botirboshi xola, Tillo hofiz, Toji hofiz, Misqol hofiz, Xon og'acha, Misoq og'acha, Ulug' o'yunchi, Shohbachcha, Rajabxon, Tosh hofiz va hatto marg'ilonliq Zebixonlardan o'yunga, soz g'a, ashulaga ta'lim olib kelarlar va shuning uchun har birlari o'z hunarlarida yaxshi san'atkor bo'lg'an edilar. Jum'a kuni yetkanda bu havlidagi katta tanobiy tartibka solinar, "qirq qizlar" yangi kiyimlar kiyib upa-eliklar qo'yarlar, turli ziynatlar taqib, ajoyib suratda bazmga hozirlanarlar edi. Jum'a namozidan keyin xon ba'zan yonida Roziya va Og'acha oyimlar bilan bu havliga o'tar va katta tanobiyning to'riga qo'yulg'an maxsus kursiga o'lturib, B "qirq qizlar" bazmini ko'rar edi...

Shu yo'sun qizlar Gulshanni havli o'rtasidag'i to'p o'yunig'a sudradilar. Gulshan o'yung'a ishtirok etishda tixirliq qilib ko'rgan edi, qizlar zo'r keldilar. Noiloj ul ham o'ynamoqqa majbur bo'ldi. Bir chekkada o'lturib yeshindi. Shu qizlardek yalan oyog', bosh yalan bo'ldi. Tovor ko'ylagini ayab lippa urdi, yengini tirsagi yuqorisig'acha shimardi va ichki kiyimini ham boldirig'acha ko'tardi.

Qizlar o'zlari yasag'an katta ipak koptokni Gulshanga berdilar:

- Marra besh-o'n; har o'nda bir aylanish; agar to'pni marraga yetkarmay qochsangiz, har birimizni apichib, havlini bir aylantirib chiqasiz! - deyishdi qizlar.

Gulshan shartni eshitib o'ylanib turdi.

- Agar marraga yetkarsam?

- Biz apichib aylantiramiz!

- Qochinglar bo'lmasa! - dedi Gulshan o'rtag'a tushib, - to'pka tegsanglar, menga haduk bersanglar hisob emas!

Qizlar uning shartiga ko'nib havlining tevaragiga tarqalishdilar. Gulshan o'yinni boshladi. To'p chiqag'on edi. Gulshan birinchi o'nni muvaffaqiyat bilan tamomladi. O'n ikkinchi urushda birinchi o'n uchun aylangan edi, Gulshanning uzun sochlari atrofka tarqalib, hatto ko'kragi ham larzaga keldi... Qizlar qiyqirishib kuldilar. Ikkinchi o'nning aylanishi ham shu yo'sun kulgi berdi. Lekin uchunchi o'nning yerga sakkizinchi urulishida koptok qochti. Gulshan koptokni harchand quvlab yuqori chiqarishg'a urunsa ham bo'lmadi, yerda dumalab qoldi. Qizlar qiyqiriq ichida chapak urib yubordilar va Gulshanni o'rab oldilar. Gulshan chiqib qochishg'a xezlansa ham bo'lmadi, ul kutmaganda bir qiz orqadan kelib sakrab mindi...

- Xix, eshagim!

Qizlar kulishar edilar. Ikki qiz Gulshanning old o'rum sochidan ushlab yetakladi. Bu tomoshaga hatto uydagi va oshxonadagi qizlar ham qiziqsindilar. Birinchi qizni havli aylantirib chiqqan edi, ikkinchisi mindi... Shu yo'sun bechora Gulshan o'nlab qizni o'z ustiga mindirib, orqasi yag'ir bo'layozdi. Yana o'yun boshlandi...

Shomga yaqin osh tayyor bo'lib, qizlar o'z qo'shoqlari bilan uylariga kirdilar. Gulshan ham bir qo'shoq qizlarga qo'shulib, o'rtadag'i uyga kirdi. Qizlarning o'zidek uyning polos va jihozlari ham besaranjom edi. Unda bir ro'ymol, bunda bir maxsi, narida yana bir narsa... Xullasi, uy ivirsib yotar edi.

Gulshan bu holdan ranjib qizlarni urushti: - Senlarga hech son kirmadi... Qachon ko'rsam, uylaring lo'lining xurjun solg'an yelkasi! - Lo'lining xurjun solg'an yelkasi bo'lsa, - dedi Nozik otlig' bir qiz, - O'zing yig'ishtirib ber, Gulshan opa! - Menmi, menga nima? - Menga ham nima?

- Sening turadig'an uying, - dedi Gulshan, - yig'ishtirsang, ko'ngling ravshan bo'ladi.

- Uy yig'ishtirilmasa ham ko'nglim ravshan, - dedi Nozik va yonidag'i Tuhfaga qarab ko'ldi. - Tuhfa, sening ham ko'ngling ravshanmi?

Tuhfa og'zini katta ochib, Gulshanning oldig'a keldi:

- Mana, o'z ko'zing bilan qara, opa: ko'nglim chilchirog' yoqqandek ravshan, ko'rdingmi?

- Ko'rdim, ko'rdim? - dedi Gulshan, yuzini chetka o'gurib. - Ko'ngling ravshanligi ustiga yana bir narsa ham tilabdir...

- Nima tilabdir, ermi? - dedi uchunchi yoqdan Qumri. - Ko'ngildagini topar ekansan, opa! Menikiga ham qara-chi, kima tilar ekan?

- Seniki ham er, - deb kuldi Gulshan. - Bularga bir so'zni ayt-da, qoch! Osh keldi. Nozik, dasturxonningni yoz!

Nozik dasturxon yozdi. O'rtag'a ikki xitoy laganda palov qo'yilib, Gulshan bilan yetti qiz oshqa o'lturdilar. Kengash-pengash bo'lmadi. Xuftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin katta tanobiyg'a yig'ila boshladilar. Ikki childirma qizitildi va dutor, tanbur, g'ijjak, chang kabi asboblari sozlandi. Qizlar o'zaro bazmga hozirlanar edilar va har kech ham bazm bilan ko'ngil yozar edilar. Darhaqiqat, erkaklar dunyosidan aloqasi kesilgan mazluma, oila hayotidan mahrum bechoralar shundan boshqa nima bilan ham ovinsin? Ularning ovinchog'i - kunduzlari o'yun, kechalari bazm va tunlari uyqu ham tush edi.

Qizlarga maxsus nazokat bilan soz chalinar edi. Sozga yo'l boshchilik qilg'an childirma yarim tovushda gumbirlar, qo'ng'uroqlari shing'irlar edi. Katta qandildagi chilcharog' muri ostida haram qizlarining husni yal-yonar, o'rtada o'ynag'uchining mammalari maqom bilan silkinar va "Qirq qizlar" dag'i kundalik bazmga odat qilg'an boshqa havli kanizlari bilan tanobiy borg'an sayin to'la borar edi.

O'yunchi qulliq qilib, sahnadan chiqdi. Uning o'rnig'a Nozik qo'zg'aldi. Nozik sahnaga chiqishi bilan childirma ham boshqa kuyga o'tdi:

- Bak-bakang, bak-bakang...

Childirmaga sozlar zamlangandan keyin, ikki o'rtadan uzuq va sho'x bir kuy tug'ildi. Nozik o'rtada xiromon bir tarafka o'tkan edi, qizlarning ba'zidan soz kabi sho'x va nafis ohang eshitildi:

Ochilg'anda lolalar, terib yurg'ay bolalar,

Aytingiz-chi, xolalar, o'tkan do'ndiq sozmidir?

O'tkan do'ndiq sozmidir?

Termulg'ananim bilmasa, pisandiga ilma,
Rahmi aslo kelmasa, menga qilgan nozmidir?
Chekkan jabrim ozmidir?

Nozik o'ynar, qizlarning ashulasiga a'zo harakati bilan tasdiq ishorasini berar va bunda nafis bir san'at ko'rsatar edi.

Bag'rim o'tda yonadi, yorim mendan tonadi,
Qulni yo'qqa sanadi, mendan yo arazmidir?

Mendan yo arazmidir?

Yorim yuzi gul erur, zulflari sunbul erur,
Lahza ko'rgan qul erur, yoki bul pardozmidir?
Yoki bul pardozmidir?

Xummor ko'zing o'ynatib, oshiqni arzon sotib,
Isyon loyig'a botib, jabru sitam bozmidir?
Jabru sitam bozmidir?

Tirnamag'il sen yaram, yig'latma ko'b, qil karam,
Turgan o'rningdir haram, ya'ni shohim bazmidir!
Ya'ni shohim bazmidir!

Oyu yillar yig'lag'an. bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an[146], baxtsiz bir qiz Nazmidir!
Baxtsiz bir qiz Nazmidir!

Keyingi baytlar og'ir bir foji'ani tasvir qildilar: oylar, yillar yig'lag'an, hasratidan hushsiz yiqilg'an baxtsiz bir qizning jonso'z faryodini gavdalandirib ko'rsatdilar. Bu o'runda sho'x kuy lobarg'ina qilib bir hasratka tarjimonliq etdi. Yuqoridan boshlab o'ynoqi ruhda kuylab kelgan qizlar va doim nozu karashmada bo'lg'an o'rtadag'i o'yunchi ham bundagi og'ir ma'noni o'zicha olishqa tirishdilar...

Oyu yillar yig'lag'an, bag'rin har dam tig'lag'an,
Hasratidan big'lag'an baxtsiz bir qiz Nazmidir!

Bu "baxtsiz bir qiz"B bazmdagi qizlarning har qayusig'a ma'lum edi. Faqat bu majlisda uning faryodi ishtirok etsa ham, o'zi ishtirok etmas, behisob faryodlar, fig'onlar, hasratlar bilan charchag'an bu qiz hozir tuproq ostida tinchib uxlar edi. Uning tarjimai holiniB "qirq qizlar"dan har kim bilganidek, hatto uni qo'msab yig'lag'uchilar hali ham topilar edilar. Darhaqiqat, ozodliqdan mahrum etilgan mazluma qizlarga necha asarlar qoldirib ketkan bir shoirani kim bilmasin, ko'pchilikning aytalmagan hasratini kuylarga solib bergan shoirani kim unutsin? Oshiqidan ayrilg'an bir ma'shuqa, nomusig'a to'qunilg'an bir mazlumaning faryodi kimlarning yuragiga kirib o'turmasin?

Shunday... Mundan bir yillar ilgari shu "qirq qizlar"B ichida Nazmi ismlik bir qiz o'lgan edi. Bu shu qizning to'qug'an baytlaridan biri edi. Qizlarning so'ziga qarag'anda, Nazmi Qo'qon qishloqlarining biridan, chiroylik qiz ekan. Nazmi xolasining o'g'li bilan sevishkan, hatto to'y kunlari ham yaqinlashgan ekan. Otasi juda kambag'al dehqon bo'lib, Xudoyorning necha yillik soliqlarini to'lamag'an ekan. Xudoyor cho'g'ollari (zolim tabi'atlik, rahmsiz soliq yig'uvchilar) qishloqqa chiqib, Nazmining otasini siqqanlar, urg'anlar... Qizidan boshqa mol topolmay, uch yillik soliq badaliga Nazmini tutib, Xudoyorg'a tortiq qilg'anlar. Xong'a Nazmining husni yoqqan, uni doya xotinlarga qo'shib hammomga yuborg'an. Xudoyor bir-ikki kech bechoraning nomusiga tegib, so'ngra "qirq qizlar"ga qo'shqan... Nazmi shunda ikki yil chamasi kuylab, yig'lab yurgan,B "qirq qizlar"ga ko'b yangiliklar bergan va oxirda o'zi sil bo'lib o'lgan...

Nazmining oxirg'i ikki baytidan so'ng bazm bitdi. Har kim o'z joyig'a tarqadi.

Nozik

Gulshan boyag'i yetti qizlar yonida uxlamochi edi. Nozik bilan Tuhfa o'run yozar edilar. Qumri Gulshanga sho'xliq qilardi.

- Sen ahmoqsan, Gulshan opa! - der edi Qumri. - Eringni yolg'iz tashlab biz "bo'ydoqlar" ichida nima ma'no topasan?

- Aljimay o'! - dedi Gulshan. - Senlardan, albatta, ma'no topmayman... Senlarning o'ylag'anlaring faqat...

- Bo'lmasa sen nimani o'ylaysan?

- Men tiriklik to'g'risida o'ylayman. Senlar to'qliqqa sho'xliq qilasanlar. Bir vaqt men ham xonim oyimlarga cho'ri edim. Biroq senlardek...

Hamma qizlarning quloq-ko'zi Gulshanning og'zida edi. O'runni yozib bitirgan Tuhfa so'radi:

- Sen o'ylamasmiding?

Gulshan bir oz javobsiz, kulimsirab turdi.

- O'ylasam ham senlaracha har kimning oldida valdiramas edim... Bu o'zi shaytonning ishi. Namoz o'qusang, ro'za tutsang, xayolingga bu narsa hech kelmas. Mana bittasi Zarifa, senlardek uyat so'zga og'iz ochmaydir.

- Va-xa-xa-xa! - deb kulib yubordi Qumri. - Ayt-chi o'zing, Zarifa, sen kecha qanday tush ko'rding?

- Qurib ket, - dedi Zarifa yuzini chetka o'gurib. - Kishini ko'rgan tushi bilan ayblamakchi...

Qizlar birin-birin kelib o'runlari ustiga o'lturdilar. O'run qator va bir-biriga taqashtirib soling'an edi. Gulshan o'zi uchun chetroqdag'i o'runni tanladi.

- Ko'ylak yeshar! - dedi Qumri turg'an ko'yi va ko'ylagini yeshib tashladi. - Ishton solar!

Qizlardan to'rttasi Nozikni ta'qib etdilar va shart-shurt bir-birining yalang'och etiga urishib shartak olishdilar. Qip-yalang'ach qizlar bilan kulgi boshlandi.

- Senlarning yoningda yotgan kishi gunohkor bo'ladi, - dedi Gulshan boshini ko'rpaga burkab. - Agar bilsanglar, har qaysing ikkita, uchta bolaning onasi bo'ladig'an yoshdasanlar.

- To'g'ri aytasiz, aylanay Gulshan, - dedi Qumri yalang'och o'zini sham'ga solib. - Menga yana bir qarab ko'ring-chi, balki besh bolaning onasi bo'lsam ham arzir.

Hamma kulishib yubordi. Ko'rpani bir oz ochib qarag'an Gulshan ham bu holdan ichi qotib kuldi.

- Sham'ni o'chir.

Qumri toqchadag'i sham'ni o'chirdi. Uy qorong'ilandi. Endi "nari yot, beri yot" bilan bir-birlarini itarib, surib ko'rpani to'rt

tomong'a tortishib janjallasha boshladilar.

- Uxlatasanlarmi, yo'qmi? - dedi Gulshan jekirinib.

- Jim, jim, - dedi yarim tovush bilan Qumri. - Gulshan bizning uyga uxlag'ali kelgan ekan.

- Uyida eri uxlatmag'an bechorani.

- Men shuning uchun ham erga tegmayman-da, - dedi Qumri. - Er deganning oti o'chsin, kishini uxlatmaydi.

- Uxla, bechora, uxla, - dedi Tuhfa, - "Qirq qizlar"dan saranjomingni olib ket.

Yana kulgi ko'tarildi. Gulshan harchand o'zini ushlasa ham yana qizlarning kulgisiga tortildi.

- Gap-so'zda ham bir ma'ni bo'lishi kerak, - dedi Gulshan, - bo'shdan-bo'shka hiring-hiring, bundan ko'ra tinch uxlag'an yaxshi.

- Ma'ni o'zi nima, Gulshan opa?

- Ma'nining ma'nisini so'rama, Tuhfa, - dedi Qumri, - Gulshan opam javob bersin, bizning shu "qirq qizlar"da qamalib yotqanimizda ham ma'ni bormikin?

- Uni qo'yavur, - dedi qizlardan yana biri, - Gulshan opam erini yolg'iz tashlab, biz ma'nisizlarning ichida yana bir ma'nisiz bo'lib yotipti; shunda ham bir ma'ni bormikin?

- Tovushlaring o'chsin.

- Bor, bor, - dedi allakim. - Bizga hamroh topib keladi.

- Bizga hamroh topib kelganida ham ma'ni bormi?

- Nega ma'ni bo'lmasin, bizga o'xshash ma'nisiz ko'payadi.

Yana kulgi ko'tarildi. Qizlarning "ma'ni"dan boshlang'anB "payrav"larining keyingi jumlasiga Gulshanga ham ga'sir qilib hiringladi.

- Qirilib ket hammalaring... Endi ma'nisizni ko'paytirmayman, tinch uxlalaring.

- Barakalla, - dedi Nozik. - Ana endi sizga ham ma'ni kiripti.

- Bekor aytibsan, Nozik, Gulshan opamga ma'ni kirganiga ko'b bo'lg'an.

- Masalan, qachon kirgan?

- Anchadan beri... Erga tekkaningizga qancha yil bo'ldi, Gulshan opa?

Qizlar yana shaqqildashib kuldilar.

- Bemaza gapni qo'yinglar, uxlayliq.

- Uxlashni bir oz qo'yib tur, Gulshan opa, - dedi Nozik. - Men senga mazalik bir hikoya aytsam eshitasanmi?

- Hikoyang qursin...

- O'zi mazalik gap. Eshitmasang, bari bir uxlatmayman.

Gulshan ming'illab o'rnida ag'darildi.

- Ayt, lekin cho'zma.

- Cho'zmayman. Senlar ham jim yot, ovsinlar!

Bir-birini qitig'lab, hiringlashkan qizlar Nozikning so'ziga quloq solmadilar.

- Tuhfa, Qumri! - deb hayqirdi Nozik. - Tinchimasanglar bo'g'aman, maylimi?

Nozikning tahdidiga quloq soluvji yana bo'lmadi. .Nozik irg'ib o'rnidan turg'an edi, qizlar ko'rpaga yashirindilar.

- Og'zingg'a ayamay uraman, Navro'z!

Ko'rpa ichida qizlarning piqillashi eshitilsa ham, boyag'i to'polon bitkandek bo'ldi.

- Uyg'oqmisan, Gulshan opa?

- Gapuraver.

Qizlarg'a yana bir martaba tanbeh yasag'andan keyin Nozik o'z o'rnig'a kelib o'lturdi.

- Bir kun ertalab biz hammomdan kelar edik, - deb hikoya boshladi Nozik, - bizga yo'l ustidan bir yigit hamroh bo'ldi...

- Eski dard, - dedi allakim, qizlar piqillashib yubordilar.

- Eski gap bo'lsa, kishini eshitkali qo'yaysanlarmi?.. Men Gulshan opamga so'zlab bermakchiman, senlar eshitmasanglar, uxlalaring yo bo'lmasa, so'zni so'zga qovishtirlaring!

- So'zlay ber, biz tinch yotamiz, - dedi Tuhfa, - Navro'z, Qumri, Hamroh, jim yot-da, axir!

- Shunday, Gulshan opa, yo'ldan bizga bir yigit hamroh bo'ldi. O'zi qanday yigit deb so'ra: surma qo'yg'andek ohu ko'zi bor, qizil olmadek tarang yuzi bor, endi chiqib kelgan ko'k maysa mo'ylabi, Roziya xonimnikidan ham nafisroq qalam qoshi... Ustiga kiygan beqasam to'ni o'ziga shunday yarashqanki, biz qizlar ixtiyorsiz unga qarashdiq, a, shundaymi, Tuhfa?

Tuhfa tasdiq qildi, Gulshandan uyg'oqliq javobini olib, Nozik davom etdi:

- Yosh, uyatchan yigitka o'xshadi. Yigirma chog'liq qizning o'ziga tikilganidan uyaliq, yerga qaradi... Bizni hammomga olib borg'uchi Nasiba xola bilan Hanifa doya edilar. Ular bizni yigitka aylanishkan holda ko'rib, tez yurishqa qistadilar. Biz yigitka qaray-qaray nochor qadam bosar edik. Yigitcha bo'lsa bizdan qolishmay birga kelar edi. Biz o'rda darbozasiga yetayozg'an edik men qayrilib orqamg'a qaradim. Yosh yigit hamon o'n qadam narida kelar edi... Shayton vasvasa qilib ko'nglimga bir gap keldi. Sekin-sekin surilib, qizlardan keyin qola bordim. Eng orqag'a chiqg'ach, boshimdagi ro'yomolni olib, paranji ichidan yerga tashlab yubordim... Darbozaga yaqinlashqan edik, darbozani ochib darbozabonlar chetlashdilar. Ro'yomlim yerga tushdimi, yo'qmi - bilmas edim, lekin darbozadan tashqarida tushib qolishini tilar edim...

Ish kutkanча chiqmadi, deb afsus qildim, chunki darbozadan o'n adim ichkariga kirgan edik, darboza yopilmasdan yana orqamga qayrildim. O'zimdan besh qadam narida tushkan ro'yomlimni boyag'i yigit engashib yerdan olar edi. Men burulib yo'limg'a keta berdim...

- Opa, ro'ymolingiz tushti!

Yuragim orziqib to'xtadim. Yigitcha ro'yomlimni keltirdi, tusida bir oz kulimsish bor edi.

- Siznikidir? - deb so'radi.

- Meniki, - deb qo'lidan oldim, rahmat aytish ham esimdan chiqqan. Do'ndiq yigit boshqa so'z aytmadi. Ro'yomolni menga berib o'rdaning ulug' darbozasiga qarab ketdi. Men bo'shshag'ancha qizlar orqasidan haramga sudrildim. Men yigitni bir adim naridan ko'rdim, tovshini ham eshitdim, qo'li ham qo'limg'a tegdi shekillik. Uxlamaysanmi, opa?

- Uyg'oqman, - dedi Gulshan. - Xo'sh undan so'ng nima bo'ldi?

- Nima bo'lg'anini hozir so'zlab beraman... Yuragim o'ynag'an holda "Qirq qizlar"ga kirdim, "opa, ro'ymolingiz tushti, siznikimi?" jumlasiga qulog'im ostidan ketmaydi va suvrati ko'z o'ngimga kelgan sayin, yuragim orziqadi. U yoqni o'ylayman, bu yoqni o'ylayman, o'yimning boshig'a yetalmayman, ammo yuragimga bir parcha olov tashlang'an, yonaberadir. Ichimdagi shu o't bilan

go'yo men mast bo'lg'anman, boshim shishkan, ko'zim ting'an, yurg'animni-turg'animni bilmayman. Nega ko'rdim, nega qaradim? Nega ro'yomolimni tashladim, nega olib berdi, nega o'rdag'a kiraldi? Bu o'zi jin, meni jinni qilmoqchi... Oh, yana bir ko'rsam edi! Hammom borg'anlarning har biridan so'rayman: "Yo'ldag'i yigitni sen ko'rdingmi?" "Ko'rdim"... "Ko'rgan bo'lsalaring senlarning ham yuraklaring yonadimi, yana ko'rging keladimi?" "Yo'q". Shundan so'ng uning jin bo'lg'anlig'ig'a ishonib qolaman: men jinga tegishdim, jin meni chaldi, deyman. "Bizning o'rdada shunday yigit bormi?" "B" "Yo'q".

Senlar ham uning orqamizdan o'rdag'a ergashib kirganini ko'rdinglarmi? "Yo'q". Demak, meni jin chalg'an... Tuhfa bo'lsa: "Sen pari yigitka oshiq bo'lg'ansan", deb kuladi. Men uning so'ziga ishonaman. B "Balki pari yigitdir, ul ham meni yaxshi ko'rgandir", deyman. Shundan keyin men kuta boshladim. Agar yaxshi ko'rgan bo'lsa, meni o'z yurtiga olib ketar, deb o'yladim. Erta kutdim, kech kutdim, pari yigitdan darak yo'q. O'n besh kundan so'ng yana hammomga borish chog'i yetdi. Men so'yindim, balki bu kun parilar yurtiga ketarman, deb o'yladim. Shu orzuda hammadan ilgari men otlandim. Bordiq. Hammomdan chiqib pari yigit bilan uchrashkan joyg'a yaqinlashqan edik, yuragim o'ynay boshladi. Uchrashilganda qiladig'an ishoratlarni o'ylab qo'yg'an edim. Agar chetdan turib o'ziga imlasa, qizlardan ajralib qolmoqchi edim. Ma'lum joyg'a yetdik... Pari yigit yo'q. U yoq-bu yoqqa, tor ko'cha ichlariga qaradim, yana yo'q. Badanimga sovuq ter chiqdi, qizlardan ajralib, yo'lda to'xtab qolg'animni ham bilmayman. Bir vaqt Nasiba xolaning chaqirg'an tovshi bilan ko'zim ochildi va ne zaydda qizlarga yetib olg'animni bilmadim. O'rda darbozasiga yetkuncha necha qayta orqamg'a qaradim, - dedi Nozik va uzoq tin olib, bir oz to'xtadi. - Shunday, men pari yigitka oshiqman.

Uch oydan beri oshiqman, Gulshan opa.

- Pari yigitka oshiqmisan, xe-xe-xe.

- Nega kulasan, Gulshan opa?.. Ishonmasang, Tuhfadan so'ra.

- Oshiqliq'ingga kulmayman, - dedi Gulshan yana kulib. - Sen aytkan yigit pari emas.

Nozik o'rnidan sapchib turdi.

- Kim bo'lmasa?

- Odam!

- Odam? Sen uni ko'rganmisan?

- Ko'rganman... O'zi bizning o'rdada... Hozir poygachining o'rnig'a kim o'lturgan, bilasanmi?

- Bilaman, mirzo Anvar otlig' kishi.

- Sen oshiq bo'lg'an "pari yigit" shu...

Tuhfa birdan xaxolab yubordi. Bu kulgidan uyqug'a borg'an qizlardan ba'zisi so'chib ketdi.

- Mirzo Anvarga oshiq bo'lg'an ekansan, Nozik.

Nozik hamon qotib turar edi...

- Shu qadar yosh yigit mirzoboshi bo'lg'anmi, Gulshan opa?

- Bo'lg'an.

- Bo'lsa ham arziydi, - dedi Nozik, - O'zi uylanganmikin?

- Men qayoqdan bilay, uylanganmi, emasmi?.. Uylanmagan bo'lg'anda ham seni olmas.

Nozik bir-necha vaqt jim qoldi...

- Albatta meni olmas, - dedi Nozik, uning tovshida shu choqqacha eshitilmagan bir siniqliq ohangi bor edi. - Albatta, sen aytkancha, meni olmas. Menga it tekkan, men...

Gulshan javob bermadi. Bir ozdan so'ng qatordan pishillagan tovushlar eshitildi va bu pishillashni ora-chora piq-piq yig'lag'an tovush buzar edi.

Yangi "Hunar"

Ichkaridan chiqib kelgan maxdum mirzoboshini kutib o'lturg'uchilar ichida mulla Abdurahmonni ham ko'rib qoldi.

- Baxayr, mulla Abdurahmon, baxayr... Vaalaykum assalom.

Solih maxdum mulla Abdurahmon bilan ko'rishdi va uni kishilardan ayirib mehmonxonag'a olib kirdi.

- Xo'sh, habba... Xo'b salomatmisiz?

- Alhamdulillah... O'zlarining sihatlari?

- Parvardigorga ming qatra... Xo'sh, qadamlarig'a hasanot?

- Men tunovi kungi marhamatlari yuzasidan... - dedi mulla Abdurahmon, - basharti mirzo Anvar janoblari muvofiq ko'rsalar, munshiylikka kirsammi, degan niyatda...

- Ko'b yaxshi, ko'b yaxshi, - dedi maxdum, - ne g'aroyiblig'i bor, ilmingiz kofiy, faqat insho... inshodagi nuqsoningizg'a albatta Anvar ustozlik qilar, qarab turmas... Husnixat vajida sizga ta'lim hojat bo'lmasa kerak.

- Tahrir va inshoda ham ustozga muhtojlik oz, - dedi bir oz nafsi oling'an qiyofada, - mirzo Anvar kabi bo'lmasamiz ham undan beriroq, taqsir...

- Yana yaxshi, yana yaxshi. Ammo, lekin devonxonadagi barcha mirzo, muftilarga qarag'anda Anvarning tahriri fasihroq[147] emish, Bu, albatta, ta'lim xosiyati... Kam-ko'st o'rganilsa, beshak manfaati bo'lur. Xo'b... Mirzo Anvarga o'zlari tasodif kelmakchilarmi yoki men vosita bo'lsam durustmi?

- Vositalik ham durust, zero, xotirjam' so'zlasharmiz, soniy sizning kamolatingizdan mirzoboshini qanoatlandirish zarurati ham bor, - dedi maxdum va bir oz o'ylab to'xtadi. - Habba, devonxona qavoidicha[148], yangi mirzo malaka hosil qilg'uncha vazifa yemas ekan. Bizning Anvar ham ibtido vazifasiz xizmat qilg'an edi.

- Vositalik ham durust, zero, xotirjam' so'zlasharmiz, soniy sizning kamolatingizdan mirzoboshini qanoatlandirish zarurati ham bor, - dedi maxdum va bir oz o'ylab to'xtadi. - Habba, devonxona qavoidicha[149], yangi mirzo malaka hosil qilg'uncha vazifa yemas ekan. Bizning Anvar ham ibtido vazifasiz xizmat qilg'an edi.

- Mohonada ahamiyat oz, zero, maishatimiz imomat orqasida ta'min, taqsir.

- Habba, bu tarafdan ham tashvish oz ekan. Inshoda chobakdast[150] bo'lib olsangiz, vazifa vajhi oson... G'ayraz, bobi oliyg'a aloha, kalon va kalonzodalar bilan robita ham kishiga ko'b manfaat beradir. Bu jihati sizga ko'b g'animat, - dedi maxdum va tovshini sekinlatdi. - Imomat bilan bir joyg'a yetib bo'lmaydir... Ammo bu andishangiz benihoyat ma'qul. Siz o'zimizning farzandimizsiz; zero o'z bolalarimizning o'rda bilan alohador bo'lishlari bizga ayni manfaat. Xotirjam', mulla Abdurahmon, men Anvarga sizning vajhingizni tushuntirurman. Albatta o'z yonig'a olur.

Abdurahmon maxdumga rahmat aytdi va ketish uchun qo'zg'aldi.

- Qay vaqt xabar olsam bo'lur ekan? Albatta, javob o'zlaridan bo'lsa kerak?
- Habba, ertaga ba'daz bomdod, - dedi maxdum. - Nega qo'zg'aldingiz, choy, non, mohazar...
- Rahmat, taqdir.

Maxdum mulla Abdurahmonni havligacha kuzatib chiqdi va xayrlashib, Anvarni kutib o'lturganlar yonig'a keldi. Har kimdan ahvol va kutish uchun sabab so'radi. To'ni yangiroqlarning bolalari qaerda o'qushini, basharti, shu dahadan bo'lsalar, nima uchun bolalarini boshqa maktabka berganliklarini tekshirdi. Ayniqsa kutib o'lturg'uchilar ichidagi yamoq to'nlik, qo'li qadoq bir dehqon maxdumning diqqatini o'ziga jalb etkan edi.

- Ho'-o'sh, kim, hali siz qishloqdan kelgan ko'rinasiz, - dedi maxdum, - qani, ayting-chi, kasal nima?

Dehqon maxdumning hurmatiga o'rnidan turib, qo'l qovishtirdi:

- O'n uch tanop yerimiz bor edi, taqdir... Chamasi yang'ish bo'g'an-da, o'ttuz uch tanopqa haq sog'anlar. Men shung'a arza yozdirayma, deb...

- Himm, - dedi maxdum, - qishlog'ingizda oqsoqol yo'qmi?

- Bo'g'an minan, taqdir, quloq soladig'an emas. Maxdum yana bir martaba dehqonni boshdan-oyoq ko'zdan kechirdi.

- Ariza yozdirishqa chaqa kerak bo'ladi, uka. Chaqangiz bo'lmasa, ovoragarchilikka arzimaydi, inim...

Dehqon belini timiskilab, go'yo chaqasini ko'rsatadig'andek harakatlandi.

- Chaqasiz arzag'a kelib jinni bo'lg'anmizma, taqdir. Maxdum dehqonning chaqasi borlig'ig'a qanoat qilsa ham, Anvardan xotirjam' emas edi. Chunki "zarnoshunos"B Anvarning shu dehqong'a o'xshash kambag'allar ishini bitirib berib, ulardan "chaqa" olmaslig'ini bilar edi. Hatto shu to'g'rida Anvarga "bu ishingiz zarnoshunosliq, bolam" deb nasihatlar qilsa ham bir natija chiqmag'an, shunga binoan "zarshunos" maxdum yaqindan beri qiziq bir hunar ijod qilg'an edi. Maxdum ko'pincha kishilar Anvarga uchrashib tarqalg'uncha, yo'lakda o'lturib olar edi. Anvarga yo'liqib chiqqan har bir kishini to'xtatib, natijani bilar, ariza yozdirg'an yoki boshqacha bir kengash olg'an bo'lsa, haq bergan, bermaganligini so'rar, Anvar berilgan haqni olmay qaytarg'an chiqsa, darhol - "siz chaqani oz bergansiz-da, mo'lroq bersangiz, albatta olar edi. Xo'b, mayli, borini menga tashlab keting, o'zim uni ko'ndirarman", deb ariza yozdirg'uchining bor aqchasini qoqmalab qolar edi. Hatto ba'zi vaqt ikki og'iz so'z bilan qaytib chiqqan kishidan ham bir narsa undirishka tirishar,B "mishiq oftobga tekin chiqmaydir, sizdan aqcha so'rashqa iymangan-da, menga bir narsa tashlab ketsangiz, o'zim unga berib qo'yarman. O'zingizga berishka uyalibdir, deb aytarman. Habba, yana ishingiz tushishiga yaxshi-da," der edi.

Shu yo'sun maxdum bir necha haftadan beri bu "hunar"ni o'ziga kasb qilib olg'an, Anvar ariza va kengashdan bir pul ishlamagan kunlarda, ul necha tangalarni yo'lakda o'lturib topar edi. Kishilarni jo'natib xotirjam' bo'lg'ach, jaraq-jaraq aqcha bilan ichkariga kirib ketar, ichkarida bu kungi "daromad"ni sanab, bir pulni besh puldan, tangani chaqadan ajratib, "he, gap bilguncha ish bil, bachcha taloq", deb o'zicha kular edi. Albatta, bu hunarni uy ichidagilardan yashirar, ayniqsa, AnvardanB "behad" andisha qilar edi.

Maxdum asr namoziga ketkan paytda Anvar o'rdadan qaytib keldi. Maxdum shoshib va asrni chala o'qub kelsa ham, yana baxtlik odamlardan anchasi ishni bitirib tarqag'an edilar. Maxdum attang o'qub mehmonxona darichasidan qaytdi, asr azonini kech aytkan so'fidan ranjidi. Ichkarida yana bir necha kishi ko'ringani uchun eski odaticha, go'yo biravni kutkandek, yo'lakka kelib turdi. Bir ozdan keyin mehmonxonadan bir mullanamo chiqib keldi. Maxdum chiquvchini yoqtirmag'andek yer ostidan ko'zini g'ilaylatib qarag'ach, birdan vaziyatini o'zgartdi:

- Assalomu alaykum, kelgan ekanlar, taqdirim!

- Vaalaykum assalom! Xo'b salomatmisiz, Solih maxdum? Mirzo Anvarda andak yumishimiz bo'lur ekan... Yashag'uringiz, ko'b ziyrak bola: kichkina ariza yozdirib oldim... Xo'b salomatmisiz, maxdum?

Maxdumning og'zidan har turluk takalluflar chiqsa ham uning nima uchun ariza yozdirg'anini so'ramadi. Chunki bu odam shu o'rtaning eshonlaridan bo'lib, gadoydan xayr kutish ma'nosiz edi. Mundan boshqa, eshonni so'zga tutsa, "kelasi daromad"ning ham qo'ldan ketish ehtimoli bor, shunga binoan maxdum so'zni muxtasar qilmoqchi bo'ldi:

- Ko'b yaxshi, ko'b yaxshi, kelib tursinlar, taqdirim!

- Kelamiz, kelamiz... Mirzo Anvarga fотиha ham lozim. O'zingiz bir ziyofat qilib chaqiray ham demaysiz, maxdum... Men mirzoga aytdim: bu xizmatigiz bilan qutulmaysiz, bir ziyofat qilib chaqirasiz, dedim. Mirzo ko'b saxiy tabi'at ko'rinadi. Qachon kelsangiz ziyofatimiz tayyor, eshon pochcha, deydi. Bolalarning to'yini qilar emishsiz, deb eshitdim. Mirzodan so'rasam, kulgulik bilan to'g'ri javob bermadi. Kori xayrni to'xtatmag'an yaxshi... Xo'sh, to'y qachon, maxdum?

Maxdum bu duru daroz "bema'nilik"dan ancha toqatsizlang'an, ichkaridan kishi chiqib ketmasin, deb ko'zi besaranjom edi.

- To'yni ko'klamga boshlasaq, deb turibmiz!

- Fursatni uzoqqa olibsiz-da. Xayr, har narsa vaqti soatiga yetib bo'ladir. To'ylaringiz ham kichkina bo'lmas deb o'ylayman. To'rt dahaning kazolari ham to'yg'a aytilsalar kerak, haram xonimlarini ham bir kun kutarsiz... Zero, kuyav bolangiz kichkina odam emas. Birar ming to'n ketishi bu yerda turg'an gap. Albatta, to'yg'a kelganlarning qo'llari quruq bo'lmas... Haram xonimlari bo'lsa yuz tilloliq sarposiz kelmaslar, qizingizg'a cho'ri hadya qilsalar ham ajab emas. Albatta daromadga yarasha buromad, degan gap bor...

Maxdum, mehmonxonadan yurib kelgan oyoq tovshini eshitib, yomonlag'an o'tdek tipirchiladi. Eshon bo'lsa hamon bulbul kabi sayrab borar edi:

- To'ydan qo'rqish kerak emas. Kori xayrniki olloh taoloning o'zi yetkirar ekan. Sizning to'yingiz-ku, albatta, boshqalarnikidan ko'b katta bo'ladir. Yana shunday bo'lsa ham tavakkal bilan qulochni keng yoza berish kerak. Xudo xohlasa, to'y kunlaringiz o'zim kelib turarman. To'y ko'rmagan kishi uchun, albatta, odam kutish qiyin. Lekin menga o'xshash odamdan ikkitasi bir kunda besh ming kishini kuta oladir.

Mehmonxonadan chiqib kelgan bir xotin kishi edi, ularning yonidan shovillag'anча o'tib ketdi. Maxdum olazarak goh eshong'a, goh xoting'a qarab qoldi.

- Ayollar bo'lsa ichkaridan xotirjam' bo'lishsin... Bizning ayollar to'yda xotin kutib juda omilkor bo'lishib qolg'an. To'ydan birar hafta ilgari xabar berilsa, albatta, bosh usti, ayollarni yuboramiz... Xayolingiz parishon ko'rinadi, maxdum, birar a'zongizda alam bormi, mulla Solih?

Haqiqatan ham maxdum hozir juda besaranjom bo'lg'an edi. Chunki mehmonxonadan ikkinchi oyog' tovshi yurib kelar edi.

- Yo'q, bahuzur.

- Shunday, to'yda odam kutishdan xotirjam' bo'lasiz. To'ydan ilgari haligi ziyofatni unutmang-chi, mulla Solih. Shu bahonada

This is not registered version of TotalDocConverter

Boyag'i dehqon yo'lakdagi ikki "hurmatlik" zotka ta'zim qilib, darbozaga o'tdi. Betoqat maxdum eshonning so'ziga quloq solmay:
- Siz to'xtab turing-chi, uka, - dedi. Dehqon narida to'xtadi. Eshon yana so'zida davom etdi: - Agar fursatingiz bo'lsa, men shu hafta ichi bo'sh edim, mirzo Anvar har qachon ham tayyor ekan. Takallufning uncha qam hojati yo'q. Mantimi, somsami, ishqilib, ogizg'a yoqadiring'anroq taom bo'lsa kifoya... Vaqtini belgilab, maktab bolalaridan birini bizning uyga yuborsangiz bas.
- Xo'b, taqsir.
- Bo'lmasa, gap shunday bo'lsin. Uzingiz ham bizni yo'qlab uyga borsangiz, qadamingiz kira tilaydimi? Xayr, mulla, Solih, ko'rguncha xudoyning panohiga.
- Xayr, taqsir, xayr.

Maxdum eshonni hatto darbozagacha kuzatib chiqishg'a ham ensasi qotib, dehqon yonida to'xtadi:

- Nima gap, ariza yozdirdingizmi, uka?
- Yo'q, taqsir, - dedi dehqon, - taqsirim shu qovozni pitib berdilar, tanopchig'a ko'rsatadug'an qovoz ekan.
- Ko'b yaxshi, - dedi maxdum, - qalam uchi berdigizmi?
- Yo'q. Chaqa bersam olmadi, taqsirim.
- O'zg'ina ber...

Maxdum "ozg'ina bergansiz"B demakchi edi, birohB "ozg'ina ber" bilan tilini tishlab, dami ychiga ketishka majbur bo'ldi. Chunki hozir mehmonxona tomondan Anvar kelib chiqqan va maxdumga salom bergan edi...

- Vaalayk... Men, shunday, masjidan, - dedi maxdum shoshqan holatda va o'z og'zig'a qarab turg'an dehqong'a ishorat qildi, - ishingiz bitkan bo'lsa boravuring.

Avvalgil- qismB Keyingi

<references>